

Uppsala universitet
Institutionen för bostads- och urbanforskning
Magisteruppsats 15hp

Hälsovårdsnämnden i Uppsala 1875-1907
- arbetet med ett modernt sanitärt system

Vt08
Författare: Andreas Alm
Handledare: Göran Rydén
Examinator: Clarissa Kugelberg

Uppsala får renhållningsverk 1907	3
Inledning.....	4
Renhållning och hygien i städer under 1800-talet.....	6
Hygien och sjukdomsspridning.....	8
Hälsovårdsstadgan för riket 1874.....	10
Renhållning i Stockholm och andra svenska städer under 1800-talet.....	14
Modernitet	18
Syfte.....	27
Uppsala under 1800-talet	29
Hälsovårdsnämnden och hälsovårdsarbete under 1800-talet	35
Vatten	38
Besiktningar	41
Sjukhus och sjuklighet	42
Svinhållning inom staden	44
Latrinhantering i Uppsala 1875-1909	47
Bortforsling och upplag.....	51
Renhållningsbolag.....	53
Staden tar över.....	54
Ny renhållningsstadga	58
Uppsalas moderna renhållningsverk	62
Hälsovårdsnämnden i moderniseringsprocessen.....	65
Käll- och litteraturförteckning.....	67
Källor.....	67
Tryckta källor	67
Litteratur.....	67
Bilagor	69

Uppsala får renhållningsverk 1907

105 348 kronor beräknades Uppsala stads *moderna* renhållningsverk att kosta. Platsen bestämdes till Boländerna, 200 meter utanför den planlagda staden. Det var Hälsovårdsnämnden i Uppsala som i en skrivelse, den 28 september 1900, till Stadsfullmäktige hemställde att de ”måtte antaga ett upprättat förslag om ny renhållningsstadga och besluta, att kommunen skulle åtaga sig transporten af orenligheterna från staden”. Stadsfullmäktige beslöt i mars påföljande år att en kommitté skulle tillsättas och utreda förslaget. Akademisekreterare J. von Bahr, Länsveterinär H. Åkerström, Pastor Arv. Ullmark, Akademifogden A.R. Thalén och ombudsmannen C. Björk presenterade sitt förslag den 29 april 1902. Förslaget innehöll kostnadsberäkning och lokaliseringsförslag på det nya renhållningsverket som skulle byggas med Eskilstunas renhållningsverk som förlaga.¹ I remissen till Hälsovårdsnämnden ogillades de platser som kommittén föreslagit och Hälsovårdsnämnden menade att Glädjen utanför Kungsängstull var en bättre plats, men Boländerna blev det slutgiltiga valet på grund av närheten till järnvägen och möjligheterna att förlägga sidospår ut till renhållningsverket. Detta förslag antogs tillsammans med renhållningsstadgan på Stadsfullmäktiges sammanträdet den 20 maj 1904.

Kommittén hade föreslagit att Eskilstunas renhållningsverk skulle stå som förlaga, men i förminskad skala, vilket ogillades av Stadsfullmäktige som ansåg att staden behövde ett större renhållningsverk och dubblade kapaciteten i det förslag som inkommit. Vilket var behövligt då Eskilstunas renhållningsverk sörjde för en stad med 13700 invånare medan Uppsala beboddes av 24150 personer år 1904.² Eskilstuna var inte först med renhållningsverk i Sverige men det var i Eskilstuna som det för första gången ordnades med ett renhållningssystem som inte bara tog till vara på latrin. I Eskilstuna delades soporna in i tre kategorier, svinmat, gödselsopor, inklusive latrin, och skräp. Därmed skiljdes de till svinmat dugliga gödselsoporna från andra gödselsopor. De olika avfallsslagen transporterades i täta kärl till renhållningsverket där avfallet togs om hand och tunnorna tvättades och returnerades. Pudrett³ tillverkades av gödselsopor och latrin, medan svinmat forslades till ett kommunalt svinhus. Skräpet togs också om hand och såldes eller deponerades. Eskilstunamodellen blev känd genom läkar- och ingenjörstidskrifter och genom Ludviksbergs Mekaniska verkstad som tillverkade och saluförde mycket av den utrustning som användes vid verket. Renhållningsväsendet skulle således täcka sina utgifter genom pudrett och grisköttsförsäljning samt försäljning av det värdefulla skräpet.⁴ Den 20 maj 1904 beslöt Stadsfullmäktige att anslå 105 348 kronor till byggandet av pudrettfabrik med inventarier för tillgodogörandet av latrin, till en upplagsplats för gödselsopor och en svingård för uppfödning av svin medelst de avfall som voro lämpligt för detta ändamål. Utöver detta skulle pengarna användas till att anskaffa de fordon och annan utrustning som var nödvändigt för att verket skulle kunna tas i bruk. Fullmäktige beslöt också att en eventuell förlust skulle bekostas av stadens invånare genom en extra skatt.⁵

¹ Renhållningsverken i Västerås och Nyköping besöktes också i den rundresa som kommittén gjorde som ett steg i att utreda bästa sätt att ordna renhållningsväsendet i Uppsala.

² *Uppsala stads renhållningsverk – Från dess början till och med år 1909*. Uppsala 1910, Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.

³ *Pudrett*: pulvriserat gödningsmedel av avföring blandad med kalk eller torv. www.ne.se sökord: pudrett

⁴ Nygård, Henry: *Bara ett ring obehag? Avfall och renhållning i de finländska städernas profylaktiska strategier 1830-1930*. Åbo 2004, s. 266

⁵ *Uppsala stads renhållningsverk – Från dess början till och med år 1909*. s.7

Inledning

I föreliggande text kommer jag att diskutera tillblivelsen av Uppsala renhållningsverk. Detta kommer att ske i termer av modernitet och det moderna samhällets utveckling. Kan vi kalla renhållningsverket *modernt*? Om så är fallet, på vilket sätt? Min ambition i denna uppsats är att undersöka det moderna samhällets framväxt och detta kommer att exemplifieras utifrån den utbredning av kommunal verksamhet som stod att finna under slutet av 1800-talet i Uppsala, då renhållningen i staden gick från att vara en privat angelägenhet till att bli ett offentligt ansvar. Redan här kan vi slå fast att ett större offentligt ansvar är en del av det moderna projektet, eller det moderna samhället. Vad är det för idéer som får Uppsala stad att genomföra detta skifte och på vilka grunder görs det? Givetvis går det inte att diskutera det moderna samhällets framväxt ur ett exempel, men min tes är att det går att diskutera de mekanismer som är drivande i det *moderna*. Vad som redan här i inledningen bör poängteras är att modernitetsbegreppet inte åsyftar en *historiens röda tråd* utan snarare en dekonstruktion av de allomfattande teorier som söker förklara historiens gång utifrån en enda övergripande förklaringsmodell, exempelvis kapitalismen. Vi kan inte med hjälp av moderniseringsteorier eller det vaga begreppet *det moderna projektet* fånga det moderna samhällets framväxt under ett paraplybegrepp och därmed luta oss tillbaka med de flesta trådarna sammanbundna i en teori som innefattar alla samhällsomvandlande mekanismer. Jag menar att den kontext, eller tidsanda, som omgärdar idéerna om, till exempel, en offentligt skött renhållning är av största vikt för förståelsen av hur samhället förändras. Det är på detta sätt jag skall studera tillblivelsen av renhållningsverket i Uppsala.

Det begrepp som lättast förknippas med 1800-talets avslutande del är *industrialiseringen*, vilket utgör bakgrunden till samhällsomvandling i form av ekonomisk tillväxt och växande urban befolkning. Jag vill inte ge mig in på diskussionen om vad som kom först och lämnar därmed diskussionen om urbanisering och industrialisering och riktar blicken mot den nya formen av urbant liv och urbana frågor som uppstår i och med en ökad produktion, fattigdom, trångboddhet och stadsgytter. Detta blev allt mer påtagliga aspekter av stadsbilden under slutet av 1800-talet i Sverige. Vilket kommer att finnas med i bakgrunden då jag diskuterar de åtgärder för en renare stadsmiljö som togs kring sekelskiftet 1900. Den urbana situationen genererade flera försök till att lösa problematiken kring de ökade utsläppen, fattigdom och hygien. Idéer om, och kritik mot, städernas organisation kom i många fall från England där också industrialiseringen och urbaniseringen kommit längst och där den oreglerade stadstillväxten hade mest vittgående konsekvenser. Idéer om stadsplanering och strategier för fattigdomens bekämpning, hygienens och renlighetens främjande framfördes, dels i form av stadsplaneutopier såsom *trädgårdsstaden* och dels i form av idéer om offentligt ansvar och planering som ett redskap för ökad hälsa. Jag vill i denna uppsats ta till vara på den syn på renhållning och hygien som kom i och med kritiken av städernas sanitära standard.

I en text av detta omfång kan inte alla aspekter av 1800-talslivet tas upp och det är inte heller syftesuppfyllande att göra det. Jag har begränsat mig i tid från 1875 till 1907. Detta för att Hälsovårdsstadgan för rikets städer från 1874 kom att träda i kraft i Uppsala i januari 1875 och det avslutande året är då Uppsala stads renhållningsverk stod färdigt. De idéer som inspirerade Hälsovårdsstadgan anno 1874 kommer i mångt och mycket från den engelska kritiken av de brittiska städernas sanitära standard och en drivande agitator för sanitär revolution; Edwin Chadwick. Han var inte ensam men står i förgrunden i tillblivelsen av *The sanitary report* som behandlade de brittiska städernas sanitära standard och presenterade lösningar på den uppmärksammade problematiken. Jag kommer att göra en genomgång av de

viktigaste poängerna i denna och besläktade texter och idéer om hygien, smitta och renhållning från cirka 1800 och ett sekel fram i tiden. Detta görs med vad jag bedömer vara adekvat sekundärlitteratur. Vad gäller de källor som jag valt att använda mig av begränsas dessa till Hälsovårdsnämndens protokoll, årsberättelser och skrivelser. Det är ett ganska omfattande material vilket ger en inblick i stadens organisation, i allmänhet, och i Hälsovårdsnämndens arbete i synnerhet. Därmed inte sagt att det ger en hel bild av stadens sanitära standard eller arbetet med sanitär och hälsomässig förändring. Men det råder inga tvivel om att materialet är användbart i detta syfte. Jag har valt att genomgående exkludera material från drätselkammaren, magistraten eller stadsfullmäktige. Detta på grund av att de frågor som intresserar mig ändå faller under Hälsovårdsnämndens jurisdiktion och de frågor som exempelvis magistraten motionerade om, enligt Hälsovårdsstadgan för rikets städer, tvunget skulle remitteras till Hälsovårdsnämnden för utlåtande.

De teoretiska aspekterna av modernitet och det moderna samhället kommer i huvudsak från Anthony Giddens, Miles Ogborn och Marshall Berman. Deras texter kommer jag att diskutera och därefter presentera en variant av modernitet som kan användas i historisk forskning och ett operationaliserbart modernitetsbegrepp som är mig behjälpligt i diskussionen om Uppsalas, eventuellt moderna, renhållningsverk. Till att börja med är således min ambition tudelad. Dels vill jag diskutera modernitet, vad detta är och hur det är användbart och viktigt i historisk forskning och dels vill jag göra en detaljerad beskrivning och djupare diskussion om Hälsovårdsnämndens arbete i Uppsala med tyngdpunkt på latrinhanteringen.

Till att börja med vill jag rikta uppmärksamheten mot de idéer om hygien, renhållning och planering som rådde under 1800-talet och därmed fånga en del av det som vagt kan kallas tidsanda, samtidigt vill jag ge en ytterligare bakgrund för att på ett adekvat sätt kunna diskutera renhållningsverket i Uppsala utifrån ett sammanhang av idéer och modernisering.

Renhållning och hygien i städer under 1800-talet

Under 1800-talet skedde genomgripande förändringar i de europeiska städerna i och med industrialiseringen eller den industriella revolutionen. Detta innebar en ökad produktion, mekanisering och en omvandling av skråväsendets lärlingar, gesäller och mästare till industriarbetare. De ökade volymerna och de samtidigt växande transportmöjligheterna möjliggjorde en större specialisering och uppdelning av produktion både mellan stad och land samt mellan städer och nationer. Industrialiseringen växte sig starkare på den europeiska kontinenten under 1800-talet kom till de nordiska länderna kring de avslutande decennierna av seklet. Med industrialiseringen ökade produktionen samt behovet av arbetskraft. Detta lockade många människor till städerna med de konsekvenser att städernas befolkning växte kraftigt men stadens yta växte mindre, mycket på grund av befästningsverk eller lagar och regler om exploatering av mark utanför stadsgränsen. En avsevärd förtätning skedde således. Bristerna i den förindustriella staden blev mer synliggjorda då fler människor delade på plats och vatten samtidigt som avfallen ökade i mängd. Detta satte fart på tankar om idealstäder eller mönsterstäder däribland trädgårdsstaden och dylika utopier. Städerna i Europa, särskilt de större industrierna, utsattes för en kraftig expansion där miljöaspekterna åsidosattes och spekulationsbyggandet drevs på av avkastningsmöjligheter vilket fick den sanitära standarden i städerna att sjunka avsevärt. Svaret blev trädplanterade huvudstråk, parker, avloppssystem och breda boulevarder i storstäderna.⁶

I Sverige går de kontinentala tendenserna igen, från 1860 till 1910 ökade den svenska stadsbefolkningen med nästan en miljon människor vilket är en överväldigande siffra med tanke på att ungefär 400 000 personer bodde i städerna vid periodens början. Alla dessa hade behov av bostad vilket ledde till ett enormt tryck på de svenska städernas bostadsförsörjning. En aspekt av detta var markägandet som satte spår i hur det byggdes och för vilka samt med vilken standard. Det var en handelsvara som kunde överlätas till högstbjudande och de statliga eller kommunala organen som skulle tillse en god stadsplanering hade inga maktmedel att ta till för att uppnå sina mål. 1874 års byggnadsstadga, som får ses som ovanligt progressiv och modern, stipulerade att varje stad skulle ha en stadsplan som reglerade byggande och gatusträckning.⁷ Byggnadsstadgan förde med sig ett intensivt planeringsarbete i städerna runt om i landet och kommunerna reviderade planerna efter hand. Detta främst på grund av att stadsexpansion inte kunde ske utan nogsam fysisk planering och att planeringen hamnade i ny kontext. Till stor del berodde detta på att den fysiska utbredningen av städerna skedde till områden som redan var bebyggda av oplanerade kåkområden som tillkommit utanför planlagd område och som därmed inte reglerats av byggnadsstadgan. Dessa områden var ofta tätbefolkade och med en undermålig sanitär standard.⁸

⁶ Hall, Thomas och Dunér, Katarina (reds.): *Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltiden till industrialismen*. Sveriges Radios Förlag, Stockholm. 1997. s40-46

⁷ I byggnadsstadgan stipulerades gatubredd, hushöjd samt vikten av nödvändig luftväxling. Dessutom ligger stor vikt i att planera esplanader med planteringar i mitten och att allmänna platser görs stora för befolkningens bekvämlighet. Gatubredderna skulle vara minst 18 meter, dels för rymlighet och luftväxling samt för att förhindra bränders spridning. Samtida idéer om grönskans och utrymmens vikt för staden tillgodoses genom att stadgan föreskriver att ymniga planteringar, små och stora, bereds plats samt att staden skall planeras omväxlande och prydlig för att *skönhetsinnets anspråk* skall tillgodoses. Ur Kungl Maj:ts nådiga byggnadsstadga för rikets städer, given 1874 i Hall och Dunér (1997) s.305. och s.106-107

⁸ Hall och Dunér (1997) s.110-111

Bostadspolitiken följde två inriktningar under 1800-talets andra hälft. Den ena riktningen startades i och med Chadwicks *Public Health Act* som innefattade en restriktiv bostadspolitik innehållande lagstiftning för att komma till rätta med problemen gällande slumstäder eller slumområden. Den andra, filantropiska, inriktningen ligger i linje med Howards trädgårdsstäder där enskilda socialt medvetna företag eller personer sökte skapa samhällen där dygd eller god miljö frodades. Dessa två varianter sammanföll under 1900-talets inledande tid för att skapa den politik som fördes gällande bostadsbyggande och samhällsplanering, det vill säga en offentligt planerad stad för god miljö och dygd.⁹ Även de bostadspolitiska insatserna eller utopierna som skapades kom av reaktionen på de smutsiga och sanitärt undermåliga städerna. Detta skapade en mängd olika förslag och åtgärder, främst från England. Där krav på sanitär minimistandard fördes fram och även utformningen av bostadsområden, som tidigare bara varit ett adderande av nya hus i närheten av de äldre, där grönytor och frisk luft förordades.¹⁰ De båda nämnda huvudspåren i stadsbyggnadsfrågan representerar dels den sociala goda planeringen i Chadwicks idéer och den liberala filantropiska i Howards. De representerar också delningen mellan tron på en ansvarstagande statlig apparat som tillgodoser invånarnas behov och en modell där medborgarna själva sörjer för en god stadsmiljö genom att organisera sig i exempelvis en trädgårdsstad.

Under tidigt 1800-tal hade Edwin Chadwick, bland andra, utforskat inverkan av offentliga parker och promenader för välbefinnandet hos stadsinvånarna. En parkvariant, inte endast för ventilation utan också för rekreation, skapades med syftet att ge stadsinvånarna en plats som hade positiv inverkan på det dagliga livet. Prototypen för denna sorts park fanns i Birkenhead, ett industriområde i Liverpool där den anlades 1812. Idén som Chadwick utvecklade var en reaktion på den förtätning som skett under 1800-talet i de större industristäderna samt utvecklingen av idéer om hur ren luft och vatten hade en positiv inverkan på människorna i städerna. Idéns främsta exempel, eller åtminstone det mest kända, är Central Park i New York som anlades 1857.¹¹

Howards utopi, trädgårdsstaden, är som påpekat en idé om stadsorganisation utan statlig inblandning. Howard menar att en trädgårdsstad skall anläggas och drivas av dem som lever i den. Detta medför att det är av största vikt att en eller flera industriägare lägger grunden för staden och dess ekonomi. För att få dugliga arbetare måste också de leva i en dräglig miljö vilket en trädgårdsstad skulle kunna åstadkomma genom dess, i förhållande till samtida exempel, välplanerade, luftiga och ringa storlek. Chadwicks idéer däremot inriktar sig på en ansvarstagande statlig apparat där preventiva åtgärder och planering – rationalisering - av exempelvis renhållning samt andra sanitära strategier används för en renare stad.

Det som Chadwicks idéer proklamerade var att hälsa var ett problem som kunde lösas genom preventiva åtgärder - dränering, renhållning, vatten- och avloppssystem och framförallt avfallshantering – vilket ledde till att hälsoproblem var något som ingenjören främst kunde lösa och inte den medicinskt kunniga.¹² Medicinyrket sågs därmed mer som lindrare av det onda medan stadsingenjören var den som verkligen kunde råda bot på problemen. Chadwick poängterar stadens *hygiensiska* miljö, därmed är sanitära och medicinska angelägenheter beroende av omgivningsfaktorer. Vilket medför att medicinska problem kan härledas till omgivningens beskaffenhet och därmed finns det möjlighet att genom förebyggande åtgärder i omgivningen förbättra hälsan i staden. Nygård skriver att de viktigaste preventiva

⁹ Paulsen, Georg: *Svensk stad del II – från bruksby till trädgårdsstad*. Studentlitteratur Lund 1976.

¹⁰ Paulsen, Georg (1976) s.9-12

¹¹ Choay, Françoise: *The modern city: Planning in the 19th century*. George Braziller, New York 1969. s.22-24

¹² Nygård, Henry (2004) s.57-58

förehavandena var dränering, renlighet i bostäder vilket tillgodosågs genom vattentillgång, samt dess kvalité, jämte avlopp och bortforsling av avfall.¹³

Chadwicks teorier om preventiva åtgärder för sanitära olägenheter byggde på uppfattningen att det var samhällsekonomiskt billigare att bekämpa sjukdomar och fattigdom genom att bygga vattenledningar och sköta avfallshanteringen effektivare än att hjälpa människor som led av sjukdom. Fukt var en starkt bidragande orsak till sjukdomsspridning och lukten var en indikator på hur läget var. Chadwicks modell innefattade vattenklosetter som spolade ner exkrementer i avlopp, istället för att samlas inne i staden, och att vatten fanns att tillgå i alla hushåll samt att renhållning av gator underlättades medelst lämplig gatubeklädnad. Nygård framhåller begreppet den sanitära ordningen som utgår från de sanitära idéerna från England under 1800-talet. Dessa omfattade hela stadsmiljön och innefattade ventilation, avlopp och sedermera även frisk luft bra mat och renlighet.¹⁴

Från 1800-talets mitt utkristalliserades två huvudspår i hantering av sopor och latrin. Den engelska modellen som var vattenburen där latrinavfall forslades bort i avloppssystem. I det tyska *konservativa* systemet var en effektivisering av befintliga hämtningssystem att föredra då det var mindre kostsamt för kommunerna. Dessa traditioner stod emot varandra. Den engelska varianten kritiserades på grund av vattenföroreningar samt de ekonomiska aspekterna av projektet. Medan den tyska lösningen kritiserades på grund av att luften smutsades ner och att det störande momenten i och med hämtning och bortforsling.¹⁵

Nygård framhåller att Chadwicks rapport var en viktig del i utvecklingen av den moderna sanitära servicen. Rapporten presenterade för första gången de fyra kriterier som behövdes för att ett system skulle kunna utvecklas: ”en tydlig miljörelaterad kontext, en administrativ struktur, en konkret teknisk respons samt insikten om behovet av en breddning av den offentliga tjänstproduktionen”.¹⁶

Jämte diskussionerna om hur städer skall ordnas och hur säkerställande av en god hygienisk miljö skall ske pågick medicinsk forskning med flera stridande teorier. De medicinska diskussionerna rörde sjukdomsspridning och vad som orsakar smitta. Givetvis påverkar synen på smitta och ohälsa arbetet med stadens hälsoarbete. I det närmaste kommer jag att diskutera de konkurrerande synsätten som fanns under 1800-talet.

Hygien och sjukdomsspridning

I huvudsak konkurrerade två synsätt av smittospridning under 1800-talet. Vilka båda poängterade sanitära aspekters vikt för en bättre hälsa i staden. I 1800-talsstaden möttes de platsbundna, traditionstyngda sätten att se på hälsa som blandades med normativa handlingsregler på ett övergripande plan från de stora ideologierna om ”miasmerna” eller ”kontagia”. De nya tankarna om miljö och smitta kunde ha svårt att få gehör på det lokala planet där de konkurrerade med rådande praxis samt de nätverk som byggts upp kring sättet att ordna exempelvis renhållning och bortforsling av orenligheter.¹⁷

¹³ Nygård, Henry (2004) s.58

¹⁴ Nygård, Henry (2004) s.24

¹⁵ Nygård, Henry (2004) s.72-74

¹⁶ Nygård, Henry (2004) s.75

¹⁷ Nyström, Lars: Det moderna stadsmiljöskyddets framväxt i Sverige –Kommunalt reformarbete 1840-1910, Stockholm : Stads- och kommunhistoriska institutet, 2006. s. 61-62

Under den tidigare delen av 1800-talet ansågs "miasmerna" vara de verkliga sjukdomsspridarna. Miasmer fanns i det som luktade illa och detta var således smittsamma miljöer och därmed skulle lukten minskas för att skapa en bättre hälsostandard. "Miasmerna" – sjukdomsalstrarna - ansågs finnas i latrinkärl och avfallsgröpar, de var bärarna av kolera.

Kontagiateorin som hade varit härskande långt innan 1800-talet talade om en direkt överföring av smitta från person till person. Denna teori rådde då 1800-talets medicinväsen byggts upp vilket resulterat i stor tro på att isolering av sjuka var det bästa sättet att undvika smitta. Den 300 år gamla teorin förkastades mer eller mindre vid 1800-talets början. Detta efter att det visade sig att sjukdomar drabbade samma slags människor, med avseende på ålder och social status, samt i samma typer av miljöer, vilket var väl känt vid seklets mitt. Men kontagiösa sjukdomar, som febrarna, kunde minskas eller berövas sina infekteringsmöjligheter genom renlighet och god luftväxling. Kontagia versus miasma debatterades mer eller mindre livligt under hela seklet och mot slutet av 1800-talet var synen att sjukdomar kunde hänföras till kontagia eller miasma, det rådde således ingen allomfattande teori.

Kring 1880-talet kom ett konkurrerande synsätt genom Louise Pasteurs och Robert Kochs forskning inom bakteriologin. De menade att miasmer, som ingen sett, ej heller existerade utan att det handlade om bakterier som var luktfria. Anhängarna av smittoteorin (ej lukt) kallas "kontagonister" genom att det är "kontagia" inte "miasma" som sprider sjukdomar. Vatten och födoämnen ansågs vara stora bärare av smittoämnen, till exempel påvisades att difterismittad mjölk inte luktade speciellt.

Kring seklets mitt utvecklade Max von Pettenkofer sin teori om kolerans spridning och menade att sjukdomens orsaker och spridning fanns att finna i naturen. Närmare bestämt i grundvattnet som under årets lopp höjdes och sänktes vilket fick till följd att marken på vissa ställen sjunknade och ruttnade vid vissa årstider. Detta medförde att sjukdomsagenterna alstrades och därifrån spreds. Därmed blev dränering en viktig åtgärd samtidigt som de som bodde i trånga fuktiga utrymmen eller i källare löpte större risk än de som bör högt. Denna teori hade sin kulmen kring 1860 och 1870-talen och avtog sedan. Bakteriologin började vinna insteg kring 1840-talet och ett avgörande steg var Pasteurs identifikation av mikroorganismer i jäsningsprocesser. Samanhanget mellan luften, som man påvisat var en kemisk blandning, och miasmer eller mikroorganismer blev tydligt och därmed sambandet mellan elak lukt och förruttnelse. Miasmateorin nådde sin kulmen då det påvisades ett samband mellan sanitära förhållanden, det vill säga dålig lukt stillastående kloakvatten och dylikt, och dödlighet. Koch kunde 1878 äntligen visa den bakterie som orsakade kolera samt sambandet mellan bakterien, vatten och sjukdomsspridning. Den svenska läkaren Edvin Almqvist beskrev en övergång från Pettenkofska till Kochska eran i början av 1890-talet.¹⁸

Således fanns det under min undersökningsperiod ett tudelat sätt att se på sjukdomsspridning, men en övertygelse om hygienens vikt för bättre hälsa. Organisationen av medicinalinstanser hade sina rötter i det sena 1700-talet och tidiga 1800-talet medan synen på orsaker började förändras. I och med detta är det rimligt att sätta upp tesen att Hälsovårdsnämnden arbetade för ett ökat offentligt ansvar på grund av de förebyggande åtgärder som måste vidtas. Dessutom torde det finnas tudelade intentioner från läkares håll hur en läkares roll skall betraktas.

¹⁸ Nygård, Henry (2004): s.63-70

Chadwick har i mångt och mycket hämtat idéer från teorier om miasma. Enligt honom skulle renhållningen i städerna ordnas så att lukt minimerades genom att ordna avlopp för den flytande orenligheten och genom att ordna en god renhållning av gator. När den svenska Hälsovårdsstadgan skrevs 1874 hade dessa idéer slagit rot i Sverige och den utfärdade stadgan hade tydligt tagit intryck av Chadwicks idéer. Ordlandet av den praktiska hälsovården i Sverige hade tydliga tendenser som springer ur idéerna om miasmer samt ur Chadwicks syn att ett offentligt planerat och offentligt skött sanitärt system i längden också är billigare för staten och de enskilda medborgarna. Vid tidpunkten för tillblivelsen av Uppsalas renhållningsverk fanns det inte *en* rådande teori om sjukdomsspridning, dock är apparaten för kontroll och förebyggande åtgärder uppbyggd genom Hälsovårdsstadgan som tydligt har sin teoretiska hemvist i Miasmateorin och Chadwicks idéer.

Hälsovårdsstadgan för riket 1874

Det första steget mot en offentligt planerad och kontrollerad hälsovård i de svenska städerna togs i och med Hälsovårdsstadgan från 1874. I denna text skiner synen på sjukdomsspridning igenom och det är tydligt att den svenska staten valt att arbeta med en statlig och kommunal kontrollapparat för att tillse en god sanitär standard.

1874 års hälsovårdsstadga tillkom för att åstadkomma en förbättrad hälsovård i rikets städer. Myndigheterna hade insett behovet av regler för att förbättra den sanitära standarden i städerna. Denna stadga remitterades till Sundhets-collegium och bereddes ytterligare för att sedan träda i kraft och då ersätta förordningen från 1857 angående farsoter och smittosamma sjukdomars hämmande samt andra påbud och förordningar som Sundhets-collegium och Kungl. Maj:t utfärdat och som härmed fick nya lydelse. Stadgan började gälla den 1 januari 1875 och innehöll både regler för ordlandet av hälsovårdsarbete i rikets städer och på landet. Jag fokuserar här på delarna som rör städerna.

Inrättandet av hälsovårdsnämnder i städerna sker i och med hälsovårdsstadgan. Dessa nämnder ersätter sundhetsnämnderna, som haft en annan positionering inom den kommunala hierarkin och haft mindre befogenheter än Hälsovårdsnämnden, som visas i Figur 1.¹⁹ Hälsovårdsnämndens uppgift blir att ha det närmaste ansvaret och tillsynen över hälsotillståndet i staden samt att utreda eventuella förändringar och tillse att de förordningar som finns i stadgan efterföljs. I nämndens styrelse skall stadens polismästare och förste stadsläkare återfinnas. Dessutom skall magistraten välja en representant och stadsfullmäktige tre. Om flera stadsläkare finns i staden skall den främste utses. Ledamöterna väljs på fyra år och inom sig väljer hälsovårdsnämnden ordförande och vice ordförande. Stadgan stipulerar vidare att ledamöterna skall vara rättskaffens män som är myndiga, över 25 år och utan skulder till borgenärer. De skall äga sin gård och ej vara dömda i domstol. Nämnden kan i sina möten inkalla sakkunniga för överläggning men dessa äger ej rösträtt. Hälsovårdsnämnden kallas till möte av ordföranden och det skall anslås i tidningar när, var och hur befolkningen kan lämna skrivelser som skall behandlas på mötena. Dessutom anställer och entledigar nämnden de tjänstemän som de anser sig behöva och har anslagna pengar för att anställa. Det knyts således en god sakkunskap till den nya nämnden och det är av stor vikt att ledamöterna är borgare som föregår med gott exempel. Att första stadsläkaren är med i nämnden garanterar en god insyn i sjukvårdsarbetet och sakkunskap gällande smittor och sjukdomsspridning, hälsa och behandling. Polismästaren är länken mellan polisväsendet

¹⁹ Se nedan Figur 1.

och nämndens förordningar, vite och tillsyn över gårdar och matförsäljning är en av uppgifterna som hälsopolisen skall vaka över. Därmed krävs goda förbindelser med det riktiga polisväsendet så att arbetet löper smidigt.²⁰

Hälsovårdsnämnden skall ägna uppmärksamhet åt allt som kan inverka på sundhet och hälsa i staden, samt allvarligt söka åstadkomma förbättringar. Hälsopolisen är då ett viktigt instrument som skall rapportera till allmänna polisen om de upptäcker missförhållanden som faller under deras ansvarsområden och vice versa. Hälsovårdsnämnden anmodas också, om det är nödvändigt att dela in staden i hälsovårdsområden med respektive tillsyningsmän. Nämnden har rättighet att kalla vem som helst till möte för att erinra eventuella brister i hälsoaspekter med avseende på gården eller avträdes beskaffenhet, till exempel. Utebliven inställelse efter kallelse, som om möjligt skall ske en dag innan mötet, är vitesbelagt. Polismästaren verkställer nämndens beslut om vite men kan vägra detta om han anser att vitet är för högt eller strider mot ordningsstadgan, detta kan då överklagas av nämnden till kungliga befallningshavaren i staden. Den allmänna sjukvården i staden kan om den ej förvaltas av annan särskild myndighet överlämnas i hälsovårdsnämndens ansvar.²¹

Kapitel två av hälsovårdsstadgan rör den allmänna hälsovården i staden och är i grunden den del av stadgan som inverkar på latrinhantering och den omvandling av detta system som behandlas vidare i uppsatsen. Där står att läsa att Hälsovårdsnämnden skall ägna stor omsorg åt att det finns (i) ymnig vattentillgång av god kvalitet till både dryck och matlagning samt vatten till andra husbehov och renhållning. (ii) att vattenavlopp finns så att vatten från gård och gata snabbt rinner undan och att det går att leda ned vatten från gårdar och tomter i detta avlopp. (iii) att vattensjuk mark som är menlig för de boende eller de som bor i närheten torrläggs samt (iv) att kommunen genom sina anordningar underlättar bortforslingen av skräp, sopor och avfall från gårdar, gator och avträden, så att ingen brist i renhållningen inte uppkommer på grund av svårigheter med bortforslingen.²²

Hälsovårdsnämnderna runt om i Sverige anmodas att på ett eller annat sätt fästa uppmärksamheten vid stadsdelar eller områden där sjukligheten är extra hög eller ofta återkommande och utreda orsaker till detta samt att åtgärda de missförhållanden som ligger till grund för sjuktalet. Vidare vill Sundhets-Collegium ha dödsorsaker och sjukligheten visad i årsberättelserna som skickas från respektive hälsovårdsnämnd.

Begravningsplatsers placering och användande regleras också i stadgan. Samt hur bostäder får vara beskaffade om de hyrs ut och att hälsovårdsnämnden skall kontrollera lokaler där många människor vistas för att säkerställa tillräcklig luftväxling. Hälsovårdsnämnden har mandat att stänga lokaler som ej lever upp till den standard som anses behövlig eller vägra uthyrning av bostäder samt reglera antalet personer som får vara bosatta i en viss lägenhet. Hälsovårdsnämnderna anmodas att kontrollera sådana lokaler och därefter erinra ägarna om vilka åtgärder som skall göras och inom vilken tid. Dessutom skall det ske en kontroll av gårdsbrunnar så att de är ordentligt övertäckta så att smuts inte intränger och att dessa eller andra vattenhämtningsplatser inte förorenas.

Angående livsmedelsförsäljning finns det i stadgan förbud mot att saluföra dåligt tillredda livsmedel eller födoämnen som är felaktigt förpackade. Hälsovårdsnämnden kontrollerar detta och samtidigt kan nämnden förbjuda viss försäljning av livsmedel om det råder risk för farsot.

²⁰ SFS 1874:68: §1-3

²¹ SFS 1874:68: §4, 6, 7, 8

²² SFS 1874:68: §9

Stadgan framhåller särskilt frukter, men också andra livsmedel som, av läkare anses extra farliga vid epidemi.

Förbud inom staden för fabriker och näringar som kan smutsa ner vatten, luft eller mark finns uppräknade i stadgan. Används exempelvis arsenik, fosfor eller andra farliga ämnen i tillverkningen måste fabriken eller näringen anläggas på en öppen yta där den ej kan förorena staden. Detta gäller också slakterier, färgerier, garverier, lump- och bensamlingar upplag av råa djurhudar med mera. Dessa måste förläggas utom staden eller på öppna platser där verksamheten inte inverkar på den allmänna trevnaden och hälsan i staden. Alla anläggningar av dessa sorter måste godkännas av Hälsovårdsnämnden.²³

Rörande avträden bör det finnas ett lämpligt antal i varje bebodd gård. Dessa får inte läggas närmare än 20 fot från gata, brunn eller källa. Dessutom skall det säkerställas att inga orenligheter utrinnet från avträdet. Latrin skall samlas i täta och lätt flyttbara kärl som är placerade på täta underlag som ligger högre än angränsade markens yta. Skulle avträden anläggas inomhus måste de stå på vattentäta underlag och elak lukt skall hindras. Inom tre år från att stadgan träder i kraft skall de befintliga avträdena vara ordnade i samklang med stadgan. Hälsovårdsnämnden har i uppgift att kontrollera så att bestämmelserna efterlevs och kan där nöden så kräver anmoda ägaren att förändra befintliga avträden. Nämnden skall, enligt stadgan, verka för att bästa sättet att ordna avträdena genomförs så att dess inverkan på luften, vattnet och marken minimeras.

Svinhållning inom stad regleras av stadgan. Svinstior skall också de, precis som avträden, anläggas minst 20 fot från gata eller angränsade gård. Ingen risk för att vatten eller mark förorenas får föreligga. Dessutom får de inte byggas i täta områden och svinhållning skall anmälas till Hälsovårdsnämnden inom två veckor efter man skaffat svin, befintliga svinstior skall ställas i korrekt skick tills den 1 juli 1875. Hälsovårdsnämnden äger också rätt att förbjuda svinhållning på vissa ställen där det ”föranleder större osnygghet än som är derifrån är oskiljaktigt”.²⁴

Stall och fähus får inte anläggas mindre än 20 fot från gata eller angränsande gård. Dessa skall ha täta golv och flytande orenligheter skall ledas ner i täta kärl. Golvet skall vara tätt och fasta avskräden skall samlas i gödselkista eller gödselgrop med täta golv och väggar och inga avlopp får finnas i dessa. Gödselstad får inte finnas intill hus och skall stå på tätt underlag högre än angränsande markens yta. Även när det gäller stall och fähus får Hälsovårdsnämnden besluta om att stänga dessa utifall dessa skulle anses särskilt nedsmutsande. Befintliga stall och fähus måste vara ändamålsenliga inom tre år från och med att stadgan träder i kraft.

Bortforsling av svinmat och dylika avskräden måste ske innan de övergår i ruttnande tillstånd. Andra sopor, efter rengöring av bostaden, gård eller gata skall förvaras i täta och lätt flyttbara kärl eller andra av Hälsovårdsnämnden godkända kärl, som står ovan jord. Avfall från fabriker eller dylikt skall transporteras bort från staden då det behövs och får inte förvaras så att de inverkar menligt på sundheten eller snygghet i staden. De upplag som finns skall placeras utom tät bebyggelse och ej nära gata eller farled, vattendrag eller dylikt. Hälsovårdsnämnden tillser att nödvändiga åtgärder för att förhindra dålig lukt görs. Undantag från bortforslingen kan göras för gödsel som används inom staden om nödvändiga åtgärder

²³ SFS 1874:68: §16 mom 1-6

²⁴ SFS 1874:68: §18

för att förhindra lukt görs. Inom stad kan upplag anvisas om Hälsovårdsnämnden anser att de möter kraven på avstånd från bebyggelse och i övrigt inte inverkar på stadens hygien.²⁵

Hälsovårdsnämnden kan utkräva vite på mellan 2-100 kronor för utebliven åtgärd efter erinran. Hälsovårdsnämnden kan också låta ansvarig person bekosta åtgärder tagna av hälsovårdsnämnden. Om hälsovårdsstadgan inte anses tillräcklig i reglementet gällande vissa aspekter av renhållning eller sundhet kan hälsovårdsnämnden göra tillägg till stadgan. Brott mot dessa är också vitesbelagda upp till 100 kronor och måste anslås på lämplig väg innan de träder i kraft. Dessa ytterligare bestämmelser skall prövas av stadsfullmäktige och gillar fullmäktige ej förslaget kan hälsovårdsnämnden vända sig till kungliga befallningshavaren i staden för att få igenom sitt förslag. Om denne finner förslaget nödvändigt utarbetas ett förslag som skickas till stadsfullmäktige, gillas det träder det i kraft. Gillas det ej kan kungliga befallningshavaren ställa förslaget under granskning av Kungl. Maj:t.²⁶

Utanför stadsplanen gäller inte samma regler som för staden angående hälsovårdsarbete och bestämmelser rörande svinstior och dylikt. Dock kan hälsovårdsnämnden via stadsfullmäktige besluta att områden utanför staden skall betraktas som stad i hälsovårdshänseende och därmed sträcker sig stadens hälsobestämmelser även utanför densamma.²⁷

Hälsovårdsnämnden och kommunen har enligt stadgan ett särskilt ansvar att förbereda den beredskap som krävs vid en eventuell farsot. Staden skall vid akuta behov kunna utöka antalet sjukhusplatser och göra de nödvändiga åtgärder som finns för att minska smittans spridning.²⁸

Rikets högsta instans vad gäller hälsovårdsarbete är Sundhets-collegium, det är till denna instans som årsberättelser skickas. Sundhets-collegium utfärdar också råd och påbud om hälsovårdsarbetet i städerna. Inom länet har kungliga befallningshavaren det högsta ansvaret och kan utfärda viten då ansvariga inte genomför arbete som Hälsovårdsnämnden anvisar. Då medborgare inte rättar sig efter bestämmelser kan Hälsovårdsnämnden utkräva vite eller till och med föra målet till allmän domstol. Eventuella bötesbelopp tillfaller kommunens kassa.²⁹

Den svenska renhållningsstadgan stipulerar således att en kommunal övervakning av hälsovården skall inrättas. Denna instans får mandat att utöva tillsyn och kräva viten om de anser det vara nödvändigt. Därmed utvecklas en kontroll av hälsovården som bygger på idéer om att staten eller staden skall arbeta med förebyggande åtgärder för att minska de sanitära olägenheterna. Det detaljstyrs hur avträden, stall och fähus skall utformas så att det inte finns någon risk för att marken eller vattnet förorenas. Hälsovårdsstadgan visar också på hur viktigt det är med rent vatten och framförallt riklig mängd. Att kommunen kan ställa delar av landsbygden under stadens hälsovårdsstadga är en viktig del då omgivningsfaktorerna blir en essentiell del i sjukdoms- och smittoförståelse. Det viktiga i stadgan är den framåtblickande andan som visar på att det finns en förståelse att planering för framtiden är det viktigaste medlet i arbetet med en bättre sanitär standard. Dessutom ges det stora utrymmen för lokala variationer och anpassning till de lokala förhållanden och det sätts en tilltro till den sakkunskap som kommer att finnas i nämnderna runt om i landet. Kungl. Maj:t tillser att det finns en sakkunskap i dessa nämnder genom att utforma stadgan så att dygdiga medborgare blir ledamöter och att stadsläkare och polismästaren finns i nämnden.

²⁵ SFS 1874:68: §20-21

²⁶ SFS 1874:68: §22-24

²⁷ SFS 1874:68: §25

²⁸ SFS 1874:68: §32-34

²⁹ SFS 1874:68: Kapitel 5 *Allmänna bestämmelser* §37-42

Renhållning i Stockholm och andra svenska städer under 1800-talet

Hälsovårdsstadgan ger således en grund för det sanitära arbetet i de svenska städerna. En sådan allomfattande stadga med detaljerade beskrivningar om vad staden skulle tillse i hälsovårdshänseende är vid denna tidpunkt en ny företeelse i Sverige. Tidigare lagar rörande sanitet och renhållning har endast givit staden mandat att utkräva viten vid dåligt skött renhållning av gata, men i och med synen på hälsa som beroende av omgivningsfaktorer blir det nödvändigt för staden att kontrollera sanitetsarbetet mer i detalj.

I det förestående ska jag ta upp litteratur om den svenska renhållningen, främst i Stockholm, men exempel från andra städer står också att finna. Många av texterna är redogörelser för organisation med mera och för ingen egentlig diskussion om mekanismer för omvandling eller härleder omvandlingar till specifika orsaker. Dock kan vi skönja tendenser till förändring och förbättring av rådande renhållningssystem och följa de åtgärder som, främst Stockholm, gjorde för att skapa en god sanitär miljö.

Innan 1734 års lag som stipulerade stadsbornas skyldigheter kring renhållningen av gator hade det funnits få regler och allteftersom stadens invånarantal steg ökade också kravet på mer omfattande renhållningsapparat. De få lagar som utfärdats från 1200-talet och framåt stipulerade att tomtägaren hade skyldigheter gällande renhållningen av gata vid sin tomt och outrättat arbete var bötesbelagt. Detta ändrades inte i och med 1734 års lag, i den fastställdes tomtägarens renhållningsskyldigheter att gälla längs hela tomtgränsen och 12 alnar utifrån tomten. I praktiken betydde detta att hela gatorna föll under tomtägarnas jurisdiktion vad gäller renhållningen. Det var endast vid torg eller andra öppna platser som staden hade renhållningsansvaret. Dufwa och Pehrson beskriver situationen i Stockholm där de regler som uppställts inte efterlevdes så som tanken var. Gatan var en självklar plats för att stjälp ut diverse sopor och hushållsavfall och gångtrafikanterna var hänvisade till centralare delar av gatan som dock, åtminstone på de större gatorna, var överösta med hästspilling. Dock var situationen värre i gränder och mindre bakgator.

Som vi sett i tidigare avsnitt reglerades renhållningsväsendet genom Hälsovårdsstadgan från 1874, och en utveckling av vissa aspekter av denna stadga år 1892³⁰, vilka stipulerade hur latrinkärlden skulle se ut, hur platsen för kärlden skulle utformas med avseende på ventilation och täta golv. I Stockholm bestämdes att ingen fick, utan Överståthållare ämbetets tillåtelse, handskas med avträdesrenhållningen, detta för att målet med bättre hygien och renlighet - i samklang med tidens ton - skulle uppnås i möjligaste mån.³¹

I Stockholm, som i övriga Sverige, var latrinhanteringen en privat angelägenhet i äldre tid. Vanligen anlätades entreprenörer att utföra arbetet och de som ville ha sina kärld tömda anmälde detta till entreprenörens kontor och arbetet utfördes mot en avgift. Hur arbetet skulle utföras och vad det skulle kosta samt var orenligheterna skulle samlas var noga reglerat i diverse förordningar och lagar, både nationella och med lokala variationer. Stadens ansvar för detta arbete inskränkte sig till offentliga och kommunalt ägda fastigheter och allmänna

³⁰ Den omformulering av vissa paragrafer från 1892 reglerar inte de delar av renhållningsarbetet som jag intresserar mig för i denna uppsats, det vill säga latrinhållningen eller stadens ansvarsområden eller mandat att inskränka i medborgarnas privata för att upprätthålla en god sanitär standard.

³¹ Dufwa, Arne och Pehrson, Mats: *Snöröjning, renhållning, återvinning. Stockholms tekniska historia*. Stockholmsmonografier, Stockholms stad. 1989. s.29-30

toaletter samt att staden också tillsåg att det fanns förvaringsplatser till kärlden i väntan på att de forslades ut ur staden. I väntan på att detta skedde, medelst båt, pråm eller vagnar, växte lagren i de centrala delarna av staden.

Kring 1800-talets mitt omorganiserades renhållningsväsendet i Stockholm. En av de viktigaste åtgärderna var att avskeda alla hjon från korrektionsanstalterna, som tidigare skött arbetet och som få ville befatta sig med. I stället rekryterades arbetare utifrån landet och tilldelades god förplägnad, husrum i kaserner och en förhållandevis god lön. Arbetet, som utfördes nattetid, hade blivit bättre avlönat och målet, att det blev bättre utfört, nåddes. Gaturenhålningen och, framförallt, latrinrenhållningens organisation behölls på detta sätt vid stadens allmänna platser fram till 1902 då reningsverket tog över ansvaret. Gaturenhålningen var ringa, då det mesta sköttes av tomtägarna, men desto större var ansvaret för latrinens tömning och bortförande.³²

De som var anställda att utföra detta arbete var inte sällan frivilliga häktade och många av dem var kvinnor. Både arbetarna själva och det arbete de utförde var ofta föremål för klagomål från stadens befolkning och de viten som entreprenörerna fick för illa utfört arbete blandades med mer genomgripande insatser för att stävja problematiken med de växande lagren stinkande orenlighet. Under 1850-talet köpte Stockholm stad kärld med täta lock och tomter för uppsamling på Fjäderholmarna, men på det stora hela uteblev förbättringen. Det kom förslag på krafttag i denna frågas lösning och mot kraftigt höjda avgifter tog staden över denna verksamhet. Kommunen anlade en gödsselfabrik dit avträdesresterna forslades och nya arbetare med högre löner rekryterades från, främst, Värmland och Dalsland, för att utföra arbetet. Utvecklingen gick långsamt och det var först vid 1894 som hela Stockholms stad hade fått enhetliga och täta kärld till latrin. Järnvägen innebar en förbättring för latrinväsendet och bortforslingen blev effektivare, Lövsta och Riddersvik var destinationer för latrintransporterna där speciella fabriker uppfördes för att ta hand om latrin.³³

Vetenskapens upptäckter på det hygieniska planet fick genomslag i de svenska hemmen, främst de borgerliga, och redan 1850 annonserades det i Aftonbladet om duschar i hemmen. Även latrinväsendet utvecklades och i Stockholm infördes trätunnor med lock 1869. En mindre förbättring mot de tidigare öppna kärlden. Vid 1879 introducerades plåtkärld utan nämnvärd framgång och vid 1892 lagstiftades det att dessa var obligatoriska.³⁴

1800-talsstaden var långt mer farlig, särskilt ur en hygienisk synvinkel, än dagens. Vilket är föga överraskande. Bakom den förändring som skett finns många faktorer, men vi kan urskilja flera olika större system av olika karaktär och med olika syfte, skriver Gullberg. Vattenledningsnät, elnät och vägnätet är några sådana system, eller nät, som Gullberg behandlar i sin artikel *Maknät och nätmakt*. De nät och system som han behandlar är ofta osynliga för blotta ögat så vi tänker inte så mycket på dem. Men 1800-talets vattenhämtning eller bortforsling av latrin eller slaskvatten var förenat med många mödor, både ur hygienisk synpunkt och att det var fysiskt krävande. Gullberg skriver att de nät som byggts upp inte bara har genererat betydande kvalitetsförbättringar i exempelvis hygienen utan också vad gäller ekonomiska vinster för de som har byggt näten. Dessutom har makten över näten genererat makt över staden.

³² Dufwa, Arne och Pehrson, Mats (1989): s. 24-26

³³ Gullberg, Anders: *Nätmakt och maknät*. I Blomkvist, Pär och Kaijser, Arne (reds.) *Den konstruerade världen - tekniska system i historiskt perspektiv*. Symposium, 1998. s.112-115

³⁴ Paulsen, Georg (1976): s.506-507

Förskjutningen från att renhållningen var en privat angelägenhet för den enskilde till att bli ett kommunalt åtagande har skett med diverse generella skatter eller avgifter som tagits ut för att professionalisera hanteringen av sopor, avlopp och renhållning. Samhällets organisation har i stor utsträckning påverkats av de olika nätens tillkomst och uppbyggnad. Utvecklingen har gått från flertalet pålagor, uppgifter och beslutsinstanser till att koncentreras under färre organisationsformer och finansieringsmodeller. Makten över näten är också en makt över stadens territorium. Där beslut om anslutning till nät genererat komfort men också stigande tomtpriser, till exempel. Gullberg skriver att det ej var ovanligt att makten över näten gav betydande intäkter vilket gav politisk makt efter 1862 års rösträttsordning.³⁵

Stockholms vattenledningssystem som började byggas under 1850-talets senare hälft föreslogs, till en början, endast försörja de täta centrala delarna av staden. Detta mötte kritik då mer perifera områden såg sig förbisedda, mycket på grund av att hela staden skulle finansiera projektet. Förslaget att nätet skulle uppföras i privat regi stötte också på problem då det ansågs att hygien och hälsa var något som borde tillkomma hela befolkningen. Arbetet med att skapa ett vattenledningssystem startades därför i hela staden.³⁶

Vattenklosettens utbredning gick långsamt i Stockholm mycket beroende på att de ej fick anslutas till stadens avloppsnät som börjat byggas 1866, trots att Hälsovårdsnämnden förordade denna nymodighet då den både var renlig och bidrog till den allmänna snyggheten och hygien i staden. 1904 blev det ändå möjligt att ansluta WC:n och slippa septiktankarna men trots att avloppssystemet funnits en längre tid fanns inte kapacitet för att ta hand om spolningsvattnet. Latrinsystemets snabba slopande tillförmån för WC:n är ett bra exempel på hur ett system som funnits länge och förbättrats otaliga gånger får stå tillbaka för en nymodighet som tar över snabbt.³⁷

De stora tekniska systemens framväxt har bidragit till stadens organisering dels av det vardagliga arbetet och av stadens styrande organ. Samtidigt har det kommunala övertagandet av vattentillförsel eller latrinsystemet fört den kommunala regleringen ända in i badrummet hos stadens invånare. Dessa tekniska system och dess organisation – samverkan mellan kommunen och privata aktörer, samt individer i staden – är samtidigt en teknisk utveckling som förbättrat tillståndet i staden men också en historia om det moderna samhällets framväxt. Systemens framväxt, dess organisation, är inte bara en kommunal omsorg om stadens hygien det är också en framväxt av det moderna samhällets organisation, avslutar Gullberg.³⁸

Nyström illustrerar synen på folkhälsa och smitta genom att titta närmare på praktiken kring vatten, avlopp och latrinhantering samt synen på smitta och smittosjukdomar. Vad gäller vatten så användes de tidigare vattenledningarna i städerna främst för att tillhandahålla vatten till brandsläckning. Vilket går hand i hand med de stadsplaneförändringar som skedde från cirka 1700 och framåt. Men i Hälsovårdsstadgan för rikets städer från 1875 stipulerades att tillgång på färskt och rent vatten för hushåll skulle tillses samt att ymnig vattentillgång för renhållning skulle finnas. Detta är direkt kopplat till synen på folkhälsa och smittor. Det ansågs att dålig lukt spred sjukdomar genom miasmerna. Man förordade grundvattenssystem för att ytvattnet lättare förorenades. Grundvattenanläggningar fanns bland annat i Uppsala redan vid 1860-1870-talen men fick också en starkare spridning i landet efter 1880-talet.

³⁵ Gullberg (1998): s.105-107

³⁶ Gullberg (1998): s.108-112

³⁷ Gullberg (1998): s.115-117

³⁸ Gullberg (1998): s. 127

Denna utbredning kan hänföras till bakteriologins framväxt. Då smittoriskerna från otjänligt vatten uppmärksammades och blev kända.³⁹

Synen på kloaker och avlopp förändrades i och med att sjuklighet och dödlighet kopplades till de smutsiga och illaluktande gatorna på vilka skräp, slaskvatten och diverse orenligheter utstälptes. För att tillse den snygghet som erfordrades grävdes avloppen ner under marken. Den rådande idén var att kloak och avlopp hade en positiv inverkan på folkhälsan. Vilket visades genom statistik över dödlighet och sjuklighet i områden före och efter vattenledningars tillkomst.⁴⁰

Under 1800-talet skedde ofta bortforslingen av latrin och sopor genom entreprenörer som kontrakteras av kommunen eller av gårdsägarna själva, praktiken i denna hantering var liknande runt om i landet såsom den var organiserad i Stockholm som vi sett tidigare. Diskussionen under seklet handlade mycket om hur stor reglering kommunen kunde göra i gårdsägarnas sätt att sköta sin renhållningsverksamhet. Hälsovårdsstadgan gick ibland stick i stäv med de lokala förordningarna och Hälsovårdsnämnder runt om i landet hade ett stort arbete i att successivt införa de nya bestämmelserna utan att trampa för mycket i den privata sfären, skriver Nyström.

Industrialiseringen och urbaniseringen satte stor press på 1800-talets städer. I England var konsekvenserna av urbaniseringen mest vittgående och det var också främst från de brittiska öarna som nya idéer om städers organisation kom. De sanitära problemen kom också till Sverige, och den befintliga praktiken kunde inte tillgodose de behov som fanns, ej heller krav som influenserna från Storbritannien förde med sig. Givetvis torde problemen vara som störst i Stockholm då det var den största staden men problemen i Uppsala var säkerligen inte mindre då systemet där var dimensionerat för den relativt ringa befolkningens mängden. Idéer om planering, rationalisering och effektivisering kom jämsides med en förändrad syn på hur sjukdomar spreds genom lukt från exempelvis sumpiga marker, orent vatten, dålig mat och främst latrin. Den förändrade synen gav inget entydigt svar till hur sjukdomar spreds och under den period som behandlas i denna uppsats råder ingen tydlig gräns mellan de olika teorierna. Dock kan vi se att Hälsovårdsstadgan tagit till sig idéerna om miasmer. Men vissa sjukdomar hänförs till de kontagiösa och teorin om sjukdomsspridning genom contagia.

De idéer som presenterades av Chadwick kring 1850 skulle omsättas i den svenska Hälsovårdsstadgan från 1874 i praktiken. Hälsovårdsstadgan stipulerade att lukten skulle minimeras och att kommunen hade ett stort ansvar. Detta medförde en ökad byråkratisering som kom att inverka på människans vardag samtidigt som staten skaffar sig en omfattande kontrollapparat i de lokala Hälsovårdsnämnderna.

³⁹ Nyström, Lars (2006): s.62-64

⁴⁰ Nyström, Lars (2006): s.64-65

Modernitet

En rationalisering av det sanitära arbetet i städer, synen på att förebyggande åtgärder utförda av statliga eller kommunala myndigheter i längden är billigare. Nya stadgar rörande hälsovårdsarbete och ny syn på smitta. Utan att tveka skulle jag kunna säga att det sanitära systemet och hälsovårdsarbetet i Sverige moderniserades. Men vad är modernitet? Jag vill diskutera detta begrepp. Det är inte så enkelt som att modernitet bara är det kronologiskt nya. Inte heller bara en rationalisering av samhället, trots att det rationella är en viktig komponent.

Modernitetsbegreppet användes för första gången kring 1890 av en nicaraguansk poet som beskrev ett litterärt möte i Peru. Begreppet symboliserade då kulturell frigörelse och starten på en sydamerikansk litterär rörelse som inte influerades av den spanska litteraturen. Modernitetsbegreppet började sedermera användas på den iberiska halvön för att först kring 1950 få fotfäste i England och Frankrike.⁴¹ Perry Anderson försöker i sin bok *Postmodernitetens ursprung* finna just det som bokens titel syftar på och han ger därmed en beskrivning av vad som skiljer modernitet från *postmodernitet*. Redan under de inledande sidorna fastslår han att ”det moderna – det estetiska eller det historiska – alltid i princip är vad som kan kallas ett pågående-absolut [därmed] blir det svårt att definiera en period där bortom, som skulle förvandla det till ett relativt förflytet”.⁴² Vidare menar Anderson att i det moderna kan vetenskapen göra anspråk på tolkningsföreträde genom det privilegium som kommer med att det just är vetenskap. Medan det i *postmoderniteten* inte existerar något sådant tolkningsföreträde då vetenskapen blir ett av många kommunikationsmedel vid sidan om andra språkliga kommunikations- och kunskapsanspråk.⁴³ Vad Anderson menar är att moderniteten vilar på två stora berättelser: den första sprang ur den franska revolutionen och den tilltro till frihet genom kunskap och vetenskaplig utveckling. Den andra berättelsens vagga var den tyska idealismen där tankar om ”anden som sanningens gradvisa utveckling”, skriver Anderson.⁴⁴ Som *postmodernist* menar alltså Andersson, enligt min tolkning, att moderniteten är tudelad, en del är kunskap som vetenskaplig utveckling och en del är andens utveckling i sökandet av sanningen.

Marshall Berman har, i boken *Allt som är fast förflyktigas*, en bred definition av vad som innefattas i begreppet modernitet. Han menar att moderna människor försöker att göra sig till moderniseringens subjekt och objekt. Målet är att greppa den moderna världen och göra sig hemmastad i den samtidigt som viljan till förändring finns. Detta kanske kan hänföras till det som Anderson menar är modernitetens två stora berättelser, viljan att ackumulera mer kunskap och ställa världen i ständig förändring samtidigt som människan vill finna sig till rätta och skapa trygghet genom att söka sanningen eller det absoluta som därmed kan bli en utgångspunkt för att söka sanningen och mening. Bermans definition medför att det inte sker någon fragmentisering av historien med avseende på tid, språk, plats, genre eller dylikt. Definitionen ger möjligheter som inte begränsas av klass, nation, etnicitet eller tid då vi talar om modernitet. ”Om vi uppfattar modernitet som en kamp att göra oss hemmastadda i en ständig föränderlig värld, inser vi att ingen form av modernism någonsin kan vara definitiv”,

⁴¹ Anderson, Perry: *Postmodernitetens ursprung*. Daidalos, 2000. s. 9

⁴² Anderson, Perry (2000): s.21

⁴³ Anderson, Perry (2000): s.33

⁴⁴ Anderson, Perry (2000): s.33-34

skriver Berman.⁴⁵ Vilket också Anderson påpekar då han skriver om modernitet som ett ”pågående-absolut”. Berman vill visa på modernitetens motsägelsefulla natur genom att diskutera dels litterära verk av t.ex Marx, Dostojevski, Goethe med flera och dels faktiska projekt såsom Hausmanns boulevardssystem. Det motsägelsefulla i moderniteten finns i viljan att förändra samtiden samtidigt som det finns en skräck kommen av vilshenhet och upplösning. Omvandlingen av jaget och omvärlden är drivkraften men också det som skrämmer, då fundamentet för livet i nuet *förflyktigas*.⁴⁶ Nedan skall vi också lära känna Giddens tolkning av moderniteten där denna skräck för förändring producerar flera av det moderna tidevarvets attribut, till exempel system för att minska den orolighet och vilshenhet som individer känner i och med en ständig förändring: byråkrati, försäkringssystem, försvar och starka stater.

Berman delar in historien i tre delar för att få en överblick av moderniteten. Han har tre faser av det moderna samhället, den första fasan sträcker sig från ca 1500-1790 vilket är tiden för det moderna födelse. Moderniteten förnimms men det finns inte något riktigt vokabulär för att brottas med moderniteten. 1790-1900 är fas två vilken inleds med revolutionsvågor som abrupt skapar en modern offentlighet. Stora omvälvningar i det sociala, politiska och industriella livet följer. Det finns under denna tid en kluvenhet mellan att leva i det moderna och ändå ha rötter i ett ”förmodernt” samhälle, här uppstår och utvecklas det moderna. Fas tre tar vid kring 1900 och bjuder på en expansion av moderniseringsprocesser och omfattar hela världen. Denna explosion gör moderniteten fragmenterad då olika delar av den inte *talat samma språk* vilket medför att ”vi idag står mitt i en modern tid som förlorat kontakten med rötterna till sin egen modernitet”, skriver Berman. Därmed har Berman definierat moderniteten och delat in historien i modernitetens i tre faser.⁴⁷

1800-talets modernitet ger upphov till städer som vuxit snabbt vilket ger konsekvenser för de boende; dagspress och telefon, starkare nationalstater och transnationella kapitalansamlingar, samtidigt bekämpas denna ”uppifrån modernitet” av rörelser som spirar underifrån, med egna modernitetsprocesser.⁴⁸ 1800-talstänkarna, till exempel Marx och Nietzsche, var båda entusiastiska och fientligt inställda till det moderna, en kluvenhet som inte återfinns idag, menar Berman. 1900-talets tidiga modernister, futuristerna bland annat, har inte samma kluvenhet till det moderna, de menade snarare att traditioner skulle slopas då det förslavade människor medan framåtandan och tekniken gjorde människan fri.⁴⁹

1800-talstänkarna insåg att moderniseringen, med mer byråkratin starkare stat och uppifrån kommen teknik skapade en bur för människor, dock såg de människors möjligheter att, då de insett *burens* effekter på deras liv, bekämpa modernitetens negativa konsekvenser. Något som, tillsynes, verkar bortblåst under 1900-talets tidigare del då exempelvis Weber inte visar så stor tilltro till folket eller dess ledare, skriver Berman.⁵⁰

Anthony Giddens ämnar i sin bok *Modernitetens följder*, göra en institutionell analys av moderniteten med kulturella och kunskapsteoretiska övertoner, skriver han i sin inledning. För att kunna göra det måste Giddens först och främst definiera modernitet, en diskussion som jag kommer att ha nytta av i denna uppsats. Den första utgångspunkten som Giddens tar är att modernitet är de former av socialt liv och social organisation som började växa fram i Europas västliga delar från ca 1600-talet och framåt.

⁴⁵ Berman, Marshall: *Allt som är fast förflyktigas – modernism och modernitet*. Arkiv 2001. s. i

⁴⁶ Berman, Marshall (2001): s.11

⁴⁷ Berman, Marshall (2001): s.14-15

⁴⁸ Berman, Marshall (2001): s.16

⁴⁹ Berman, Marshall (2001): s.21

⁵⁰ Berman, Marshall (2001): s.24

Det som Giddens kallar diskontinuerlig tolkning av den moderna sociala utvecklingen avser att moderna sociala institutioner i vissa hänseenden är unika och skiljer sig från alla typer av traditionell ordning. Giddens vill visa att diskontinuitetens natur är viktig att få grepp om innan man kan analysera vad modernitet är och vilka följder det får för dagens människor.⁵¹

Att diskontinuitet är utmärkande för människans historia står klart, skriver Giddens. Till exempel övergången från stamsamhälle till agrara stater, men detta intresserar inte Giddens utan det är den uppsättning diskontinuiteter i det moderna samhället som står i fokus. Moderniteten har tagit oss långt ifrån det traditionella samhället och det moderna samhället karakteriseras av både utsträckning och förtätning. Utsträckning syftar till de sociala sambandsformerna som, numera, sträcker sig över hela jordklotet och förtätningen har förändrat de mest intima och personliga dragen i vår dagliga tillvaro, som det kommunala övertagandet av renhållning är ett exempel på genom de direktiv och krav som kommunen ställer på den enskildes sätt att ordna exempelvis avträdet på gården. Moderniteten påverkar det vardagliga och globala livet. Givetvis finns det kontinuiteter mellan det traditionella samhället och det moderna men skillnaderna är så pass stora att Giddens anser det befogat att ställa dem i så bjärt kontrast till varandra. De senaste 300-400 åren har bjudit på en enorm omvandling och den kunskap som vi har om *övergångsperioder* kan inte hjälpa oss nämnvärt i strävan efter förståelsen av modernitetens omfattning.

Den sociala evolutionismens töcken har länge legat över historien och bidragit till att modernitetens diskontinuiteter undanskymts. Evolutionistiska teorier är de stora berättelsernas historia där historiens gång kan följas som en röd tråd från jägarsamhällen till dagens samhällsordning och struktur. Historien kan då berättas med hjälp av denna röda tråd som löper genom tidens gång. Giddens menar att för att förstå modernitetens karaktär måste denna röda tråd dekonstrueras. Genom att dekonstruera den röda tråden accepteras också att historien inte kan ses som en enhet eller som en avspeglning av vissa organisations- och transformationsprinciper. Med detta avser Giddens inte att historien saknar ordning eller att historien kan skrivas på ett oändligt antal sätt. Det finns fortfarande övergångar vars karaktär kan identifieras och kring vilka generaliseringar kan göras. Hur bör vi då identifiera de diskontinuiteter som skiljer de moderna sociala institutionerna från de förmoderna eller traditionella? Giddens har tre huvudpunkter: (i) Förändringstakten som är extrem i det moderna samhället, (ii) förändringarnas räckvidd som böljar över jorden, (iii) de moderna institutionernas inre natur till exempel nationalstaten, politiska system och produktionens avsaknad av mänsklig arbetskraft och arbetskraft som varor. Vissa platser eller fenomen uppvisar skenbar kontinuitet över tiden, till exempel staden. En modern stad må ligga på en plats där det under lång tid funnits bosättningar men den moderna stadens karaktär skiljer sig från dåtidens stad.⁵²

De olika sociologiska forskningstraditionerna tenderar att uppmärksamma en enda övergripande omvandlingsdynamik i sina tolkningar av modernitetens natur. Marx och hans efterföljare tenderar att se kapitalismen som en sådan övergripande mekanism som strukturerar samhället – en röd tråd. Det är kapitalismens expansionskraft som ordnar samhället, produktionen och institutioner. Durkheim menade istället att det var industrialismen som hade denna ordnande effekt på samhället. Det var arbetsdelningen och den industriella ordningen som karakteriserar och ordnar det moderna samhället enligt detta synsätt. Weber har ytterligare ett synsätt och han menar att kapitalismen har en strukturerande effekt på det moderna samhället, men inte i samma bemärkelse som Marx. I Webers tolkning

⁵¹ Giddens, Anthony: *Modernitetens följder*. Studentlitteratur, 1996. s.13-15

⁵² Giddens, Anthony (1996): s.15-17

ligger vikten på kapitalismens rationella ordnande av samhället i form av arbetsdelning, teknologi och organisationen av verksamheter i form av en utökad byråkrati. Giddens motsätter sig dessa traditioner på grund av att de är alltför generella och enkla i sina förklaringar rörande det moderna samhällets karaktär och natur. Moderniteten är multidimensionell, skriver Giddens, och det går inte att endast se moderniteten som ett utslag eller en konsekvens av kapitalism eller industrialism. Det är av denna anledning som jag valt att tolka uppkomsten av Uppsalas renhållningsverk i termer av modernitet mot bakgrund av (i) industrialiseringen – det vill säga det ekonomiskt ordnande och strukturerande av staden och nationer, (ii) den idémässiga kontexten som utgörs av Chadwicks tankar samt de konkurrerande teorierna om maisma och kontagia, samt den lokala praktiken som latrinhållningen i Stockholm och de nationella föreskrifterna, bland annat, vilket vi skall se närmare på nedan.

Samhälle är ett tvetydigt begrepp som sociologin intresserar sig för. Det handlar både om social samanslutning och system av sociala relationer. ”För att kunna identifiera några drag som utmärker moderniteten i dess helhet måste vi se närmare på hur moderna institutioner blir *situerade* i tid och rum.”⁵³

Tiden har under det moderna standardiserats, med hjälp av klockan till exempel, och detta har frigjort tidsuppfattningen från det lokala rummet och de företeelser som är förknippade med det.⁵⁴ Ett ytterligare begrepp som Giddens för fram är *urbäddning* vilket syftar till sociala relationers urbäddning ur rumsliga lokaliteter och deras omstrukturering utanför rummet eller i andra, obegränsade rum. Giddens exemplifierar urbäddning med pengar som satt tid och rum inom parentes då utbytet eller byteshandeln inte längre är beroende av att alla varor som innefattas i transaktionen finns på plats. Rummet och tiden spelar således inte så stor roll. Pengar skjuter byteshandeln på framtiden. Men detta är bara möjligt med expertsystem och tillit till sådant som grund.

Expertsystem karakteriserar moderniteten och vår tilltro till den sakkunskap som experter besitter då de konstruerar något vi använder men socialt och kunskapsmässigt är långt ifrån. Vi sätter tilltro eller tillit till vad experter konstruerar, till exempel en dator, utan mer än i bästa fall primitiv kunskap om hur det fungerar, eller hur problem i företeelsen lämpligast bör åtgärdas.⁵⁵ Begreppet tillit avser den tilltro till expertsystem som uppkom med att ödet ersattes med risk då framtiden blev en konsekvens av våra handlingar. Innan definierades nutid med bakgrund av dåtid och nu var bättre. Tillit och med detta sammanbundna begrepp förändrade synen på samtiden då denna var på väg mot framtiden eller i ständig rörelse.⁵⁶

Tillit behövs då tid och rum sätts ur spel med hjälp av expertsystem, till exempel pengar, då alla sätter sin tillit till att de pengar en vara genererar kan användas till andra transaktioner. Eller tilliten sätts till alla som använder pengarna.⁵⁷

Karakteristiskt för det moderna är därmed en snabbare, större påverkan på det dagliga livet av expertsystem, exempelvis implementeringen av de lagar som staten sätter upp. I denna uppsats handlar det om en tillit till de expertsystem av idéer kring hälsa och renhållning som stipuleras av staten och genomförs lokalt av Hälsovårdsnämnden. Hälsovårdsnämnden hamnar då dels i en lokal praxis och samtidigt i ett expertsystem. En förtätning är expertsystemets påverkan på det dagliga livet det vill säga implementeringen av

⁵³ Giddens, Anthony (1996): s.24

⁵⁴ Giddens, Anthony (1996): s.26

⁵⁵ Giddens, Anthony (1996): s.29-36

⁵⁶ Giddens, Anthony (1996): s. 38

⁵⁷ Giddens, Anthony (1996): s.38

Hälsovårdsstadgan och samtidigt sker en urbäddning då hanteringen av sopor hamnar längre ifrån människor och blir en del av ett abstrakt system som kräver tillit. Jag kommer att återvända till denna problematik i följande avsnitt.

Modernitet förknippas ofta med stora teorier om dess uppkomst eller fall. Men samtidigt kan och bör moderniteten studeras i mindre avgränsade rum och de saker som fyller dessa rum. Dessa geografier bör sedan sammankopplas med vidare samhällslig omvandling, skriver den brittiske geografen Miles Ogborn på de inledande raderna av hans bok *Spaces of Modernity*. Hans utgångspunkt i studier av 1700-talets London bygger på detta arbetssätt och bokens syfte är att ge detaljerade beskrivningar av flera olika, vitt skilda moderna rum och tolka den sociala och samhällsliga omvandlingen som skapat och skapas av och i dessa rum. I de undersökta rummen teoretiserar Ogborn rummets tillblivelse, omvandling och påverkan på de omvandlingar – individualisering, det offentliga rummet, nationsskapande, kommunikationens inverkan på tid och rum samt den byråkratiska rationaliseringen – som gör tiden *modern*.⁵⁸ I och med att denna studie behandlar det kommunala övertagandet av renhållning lyfts särskilt aspekter av byråkratins rationalisering fram, ett expertsystem i Giddens terminologi.

Ogborn vill i sin bok skriva om modernitet, men inte om det moderna projektets frammarsch eller om helheten. Han menar snarare att det är i den detaljerade beskrivningen och dess koppling till kontexten av samhällsomvandling som det moderna projektet och tidens modernitet kan skönjas och analyseras. Att arbeta med modernitet på detta sätt är också ett sätt att undslippa de generaliseringar som kommer med en allomfattande modernitetsteori. Det ger en detaljerad och specifik historia men genom kopplingen till samhällsomvandlingen i kontexten kan de undersökta markörerna för modernitet göras till mer intressanta rum eller objekt. Detta vill jag göra i denna uppsats. Genom att studera tillblivelsen av en anläggning för avfallshantering och renhållningen i det offentliga rummet hoppas jag på att kunna visa på det moderna projektets utveckling i Sverige och hur stadens styre moderniserades och vilka konsekvenser detta får för samhället, åter till detta nedan. I det närmaste vill jag återge den diskussion om modernitet som Ogborn för fram och därmed precisera hans tankar om modernitet och hur detta begrepp är fruktbart i historieforskningen samtidigt som jag kommer fram till en rimlig och operationaliserbar definition av begreppet modernitet.

Det finns ingen egentlig samstämmighet bland forskare när det gäller modernitetsbegreppet. Vare sig det gäller dess innehåll, det moderna projektets början, dess geografi eller mål. En konsekvens av detta är att flertaliga processer, händelser med mera behandlas som modernitet inom forskning. Tillsammans med denna föga enhetliga utgångspunkt har modernitetens framskridande också sammankopplats med en övergripande helhetsbild av samhället. Det vill säga att ett samhälle kan sägas vara modernt då några kriterier är uppfyllda och det är modernt objektivt sett i jämförelse med andra moderna samhällen eller nationer. Detta medför svårigheter för ett användbart modernitetsbegrepp. Ogborn härleder generaliseringen i modernitetsbegreppet till att det har kommit att stå för det nya i motsats till det gamla, moderniteten blir då det samtida.⁵⁹ Moderniteten sedd på detta sätt blir det som är kronologiskt nytt vilket Ogborn vänder sig emot. Han menar att det inte är fruktbart att tala om "the great divide" som skulle markera brytningen mellan det förmoderna och det moderna. Ogborn menar att det saknas något om modernitet endast står för det nya rationella samhället i motsats till det irrationella och förmoderna. Detta för att rationalitetens tidevarv bara bjöd på rationell strukturering av samhället och ingenting av mening. Den rationalitet

⁵⁸ Ogborn, Miles: *Spaces of modernity : London's geographies, 1680-1780*. Guilford Press, 1998. s.1

⁵⁹ Ogborn, Miles (1998): s.2-3

som Ogborn avvisar som en indikator på modernitet är samma som Zygmunt Bauman skriver om i sociologiska studier av den instrumentella rationalitetens konsekvenser.⁶⁰

Vidare kritiserar Ogborn de som kommit att koka ner moderniteten till kapitalism. Vilket i Ogborns ögon reducerar synen på det moderna och på ett modernt samhälle. De som menar att moderniteten kan ses som en produkt av det kapitalistiska samhällets framväxt och detta samhälles uppbyggnad av städer, rivning av gamla, ökad kommunikation och materiell produktion och produktion av nya landskap och omformandet av gamla, misstar sig då det moderna inte bara kan ses som en konsekvens av kapitalismens styrka.⁶¹ Ett sådant synsätt torde medföra en krass syn på hur ett samhälle har moderniserats och hur dagens samhällen bör moderniseras. Något som inte är fruktbart eller speciellt intressant. Att bara titta på BNP i ett land och sedan bedöma huruvida det faller in under kategorin modernt eller förmodernt är inte intressant forskning, vare sig forskaren behandlar samhällen i samtiden eller från en historikers horisont.

Vad som hittills kan sägas är att modernitet konstitueras av tillit till expertsystem att modernitet förhåller sig till kontexten. Därmed kan vi diskutera avlopp i termer av modernitet då denna moderna markör blir till i ljuset av andra idéer än till exempel romarnas avlopp. Det är således de idéer av hur sjukdomar sprids som ger 1800-talets avlopp eller latrinhållning, en annan och *modern* mening.

Att det inte råder konsensus vad gäller definitionen av modernitet leder ovillkorligen till att en datering av moderniteten eller det moderna projektets start är omöjlig. De som anammar en definition har det givetvis lättare då det då går att göra en datering om det är nödvändigt och syftesuppfillande. Men om modernitet inte kan dateras eller definieras så torde det vara väl så lägligt att titta närmare på kronologi och helt sluta att diskutera moderniteten, skriver Ogborn. Han skriver att begreppet har används för att beskriva samtiden, ett sätt att tala om dåtid, nutid och framtid. Ofta har det skett på västvärldens grunder och det är i väst man använt begreppet till att karakterisera utvecklingen mot ett bättre samhälle.⁶² Giddens har i sin version undvikit att beskriva modernitet som vida skillnader mellan traditionellt och modernt både vad gäller kvantitativa som kvalitativa aspekter. Giddens menar vidare att moderniteten har institutioner som karakteriserar samhället: kapitalism, industrialism, övervakning, kontroll av våldsmedel. Dessa är den institutionella delen av modernitet. Samtidigt menar han att detta har sina rötter i en västeuropeisk tradition och med få eller inga liknande projekt.⁶³ Ogborn menar att Giddens analys, som i mycket bygger på marxistisk och weberiansk tradition rörande nationalstaten och dess institutioner, medför att dimensioner av moderniteten går förlorade. Men samtidigt pekar Giddens på modernitetens komplexitet och den institutionella och den individuella erfarenhets omvandling samtidigt som han tar vara på diversiteten i dessa omvandlingar.⁶⁴

Barbra Marshall skriver att: *against the backdrop of the Enlightenment, modernity is associated with the release of the individual from bonds of tradition, with the progressive differentiation of society, with the emergence of civil society, with political equality, with innovation and change. All of these accomplishments are associated with capitalism, industrialism,*

⁶⁰ Ogborn, Miles (1998): s.2-4 Bauman skrev om förintelsen som en konsekvens av det moderna samhällets övertro till rationalitet och hur detta föder omoral i och med stor användning av statistik och kalkylering.

⁶¹ Ogborn, Miles (1998): s.5-6

⁶² Ogborn, Miles (1998): s.7-8

⁶³ Giddens, Anthony (1996): *passim*

⁶⁴ Ogborn, Miles (1998): s.8-10 och Giddens, Anthony (1996): *passim*

secularisation, urbanisation and rationalisation.⁶⁵ Om detta är ett fruktbart sätt att se moderniteten utifrån ett analytiskt perspektiv är det ändå inte så att moderniteten inte är annat än kronologi. Ogborn argumenterar för att tyngdpunkten bör ligga på upplevelsen av plaster och av transformationen av plats, rum och landskap. Men samtidigt bör uppmärksamheten riktas mot att moderniteten betecknar skärningspunkten mellan fysisk omvandling och individers upplevelser av rummet. Ogborn menar att det går att studera både de skillnader som modernitet ger upphov till samt hur dessa fysiska skillnader påverkar individer, rum och tid. Jag tolkar Ogborns utsagor som att modernitetsbegreppet kan användas för att beteckna de processer av signifikant social omvandling som begreppet för med sig. Men att forskningen inte behöver stirra sig blind på de övergripande omvandlingarna utan hur dessa processer påverkar rummet och individerna i samhället. För att underlätta detta krävs att moderniteten kontextualiseras. Att studera mindre avgränsade lokala rum ger möjligheten att vidare se den samhällsomvandling som faktiskt äger rum istället för att bara se vilka fysiska konsekvenser denna omvandling genererar.⁶⁶ Att studera tillblivelsen av renhållningsverk i Uppsala blir då en studie i hur kontexten samspelar och omformar den lokala praxis som finns och hur detta leder till att ett renhållningsverk konstrueras. Vilken relation finns mellan kontexten och renhållningsverket eller renhållningsverkets idé. Men frågan är vems upplevelser som konstituerar moderniteten i ett skeende och hur jag som forskare väljer att relatera detta till en kontext som jag anser lämplig. Detta kan givetvis skapa problem.

Om vi tar lärdom av de ovan nämnda vet vi att moderniteten inte är en enskild linjär, sammanhängande process utan snarare ett virrvarr av olika skeenden och utveckling av byråkrati, demokrat, kapitalism och individuell frihet. Detta medför att det inte är möjligt att skriva en geografi eller en historia av det moderna projektet och därmed bjuder modernitetsbegreppet på möjligheter att skriva historia i stort och smått och på olika geografiska nivåer och i olika tider. Ogborn skriver att detta skett med hjälp av fler ingångar, genom kontextualisering, med fokus på skillnader och makt samt genom förståelse för modernitetens geografi.⁶⁷

Det som Ogborn verkar vara ute efter är att sammanfoga det som Andersson kallar modernitetens två stora berättelser. Att detaljerat diskutera en företeelse och hur idéer implementeras och omvandlas i förhållande till den lokala "kontexten" torde vara samma sak som att undersöka individens, eller en grupp, försök att konkretisera och finna sig till rätta i en "ovanifrån"-modernisering och göra den till en solid grund. Därmed finner vi modernitet både i försöken att göra den pågående moderniseringen till absolut och i omvandlingen av det absoluta, markören, då det sammanfogas med lokal praxis och blir till en ny enhet.

Stephen Toulmin beskriver en kontextualiserad historia då han genom sina arbeten inom filosofisk historia och idéhistoria kontextualiserar det västeuropeiska anammandet av rationalitet och den matematiska exaktheten. Något schematiskt, skriver Ogborn, säger Toulmin att efter det trettioåriga kriget fanns det inte plats för abstraktioner och ifrågasättande utan det teologiska, politiska och sociala kaos som kommit av krigsåren gav istället god grund för idéer om rationalitet och vetenskap. Genom att kontextualisera det moderna kan vi då bättre förstå hur det påverkar och påverkas av samhället och *tidsandan*.⁶⁸

⁶⁵ Marshall, Barbra citerad i Ogborn, Miles (1998) s.10

⁶⁶ Ogborn, Miles (1998) s.10-12

⁶⁷ Ogborn, Miles (1998) s.12-13

⁶⁸ Ogborn, Miles (1998) s.13-14

En ytterligare fråga som vi måste ta itu med är den om skillnader i modernitet och makten över moderniteten. Vems moderna projekt är det som beskrivs och hur påverkar det *människor*? Eftersom vi fastslagit att det inte finns *en* modernitet kan det moderna projektet, och allt vad det medför, inte påverka människor lika. Detta beror synnerligen på deras kontext och modernitetens rum samt hur dessa är kopplade till samhället. När vi talar om modernitetens dikotomier privat/offentligt, individ/samhälle, familj/ekonomi, är det viktigt att samtidigt tala om vad som faller inom och utanför moderniteten. Ogborn skriver att det skapas ett motsatspar till, exempelvis, det offentliga rummet bildas också ett privat rum. Dessa är samtidigt positionerade inom moderniteten, som en konsekvens av omskapande. Men också utanför då det är en *biprodukt* av det egentliga målet. Denna historia av makt, skillnad och modernitet blir ofta utvärderade genom analys av dess geografier, skriver Ogborn.

En viktig aspekt här är alltså att ta tillvara på produkten av det nya och förvandlingen av samhället. Detta görs genom att studera modernitetens markörer och kontextualisera dessa i termer av skillnader och olika uppfattningar och utnyttjande av de skapade rummen. Av vem och för vem är dessa skapade och hur används och uppfattas dessa?

Jag uppfattar att den *biprodukt* som kommer av modernitet i Ogborns termer är de konsekvenser som ovanifrån-moderniteten skapar. Det vill säga de konsekvenser som kommer av en okontrollerbar modernisering som sker utan att människor kan påverka nämnvärt. Det är utifrån dessa biprodukter som den nya moderniteten skapas då dessa skall omformas och passas in i den nya ordningen. Därmed är det viktigt att identifiera dessa aspekter av utvecklingen för att kunna diskutera de utgångspunkter för ytterligare modernisering.

Modernitet och framåtskridande skapar både en utveckling, eller omvandling, uppifrån och nedifrån. Där dessa möts sker det moderna projektets framåtskridande i och med den lokala praxis och den övergripande formationen av det rationella samhället. Därför vill jag skriva om hälsovårdsnämndens arbete då de både är en myndighet som skall implementera en rationell strategi men också tillgodose de sanna utsagor som florerade i tiden vad gäller vetenskapliga argument för ett förhållningssätt samt verka för att allmänhetens intressen och viljor tillvaratas. Därmed torde Hälsovårdsnämnden vara ett gott studieobjekt för att följa den dragkamp mellan modernitetens dimensioner och osäkerheten gentemot förändring samtidigt som viljan att genomföra dem finns.

Jag kommer, i min analys, använda mig av ett modernitetsbegrepp som är ett ”pågående-absolut”, det vill säga en ständig förändring i och med sökandet efter rationell, vetenskaplig utveckling och implementeringen av det planerade goda kommet av en starkare stat och expertsystem, samtidigt som det sker en ständig kamp att finna sig till att rätta och göra ”uppifrånmoderniteten” till en solid grund, det vill säga förstå och acceptera, eller förändra, expertsystemen och tilliten till dessa. Nedifrånmoderniteten är denna kamp att förändra de negativa konsekvenserna av den rationella, planerade och okontrollerbara. Därmed är det dragkampen som jag vill ta tillvara på i Hälsovårdsnämndens arbete. Jag anser att Ogborn har poänger i att studera det moderna i tillblivelser av moderna rum, både vad gäller premisser för dess tillblivelse som dess påverkan på det dagliga livet, det vill säga en förtätning och urbäddning, samt en större abstraktionsgrad i och med att renhållningen distanseras från stadens människor och hamnar inom ett expertsystem.

Trots att en definition av modernitet ter sig svår utifrån diskussionen ovan finns det några återkommande karakteristika som kan lyftas fram. Att modernitet innebär en rationalisering, att expertsystem är en del av det rationella samt att tillit till dessa krävs ser jag som

självskrivet, annars rämningar systemet. Modernitet innefattar också en förändring på flera plan. Övergripande är modernisering en förändring som genomsyrar hela samhällsstrukturen och omvandlar den. Den är styrd uppifrån, ofta genom expertsystem som också har makt att implementera. Den goda planeringen är därmed rationell, styrd av expertsystem och inverkar i flera sfärer av samhället – både privat och offentligt. Men då det är en process finns det svårigheter i att se täta skott mellan förmodernt och moderniserat då omvandlingsprocesser tar sig olika uttryck i olika delar och därmed har olika konsekvenser. Den andra dimensionen av modernisering är omvandlingen av det rationella och absoluta för att människan skall kunna tillgodogöra sig det moderna, förstå, förändra och finna sig till rätta i den. Dessa delar samverkar och strider mot varandra i moderniseringsprocessen.

Jag väljer, i denna uppsats, att se modernisering som en ökad rationalisering, byråkratisering, en framväxt av expertsystem och ökad statlig kontroll. Samtidigt som det moderna är en god planering – förebyggande – och viljan att skapa tillit till ett expertsystem som, förhoppningsvis, skall accepteras av gemene man. Genom de förebyggande åtgärderna, genomdrivet av experter, sker en distansering av privata göromål som mer och mer koncentreras till offentliga verksamheter.

Begreppets tvetydighet ger mig också möjligheter att diskutera Hälsovårdsnämndens plats i moderniseringsprocessen. En modern institution är både rationell och förändrar sin omgivning men för att implementera de idéer som florerar måste den samtidigt skapa den tillit som krävs för att legitimera de förändringar som genomdrivs. Giddens kriterier för det moderna blir också nyckelbegrepp i mitt modernitetsbegrepp. Modernitet är expertsystem, byråkratisering, rationalitet, koncentration av makt, skapandet av en offentlighet som berör och omformar det privata, att skapa och upprätthålla tillit till abstrakta system som ligger utanför medborgarnas inflytande eller insyn. Det abstrakta som expertsystemet är kräver också en process av förändring för att göra detta till en greppbar verklighet för den enskilde, denna del av moderniseringen är en given del då tillit skall skapas och även en del av förändringen av det absoluta och nya för att sedermera skapa nya sanningar och moderniteter.

Vad som är intressanta aspekter att ta med till det empiriska materialet är var Hälsovårdsnämnden positioneras inom eller utom expertsystemet och om Hälsovårdsnämndens arbete helt eller bara delvis hamnar i expertsystemet? Svaret blir givetvis olika beroende på vilken utgångspunkt vi tar i analysen. Då jag i denna uppsats använder Hälsovårdsnämndens egna material är det rimligt att anta att de ser sin position som tudelad. De är delar av ett expertsystem men samtidigt omvandlare av ovanifrån-modernitet till en modernisering lokalt. Därmed måste de ta hänsyn till moderniseringens dimensioner, den lokala kontexten och skapa tillit till ett expertsystem som de är en del av.

Syfte

I inledningen av denna uppsats skrev jag att mitt syfte var att diskutera tillblivelsen av Uppsala renhållningsverk i termer av modernitet. Nu har vi kommit fram till en operationaliserbar variant av modernitetsbegreppet och därmed är det lägligt att utveckla syftet och frågeställningarna som skall prövas mot det empiriska materialet.

Modernitet syftar, i denna uppsats, till de processer av rationalisering och byråkratisering samt den kamp som krävs för att legitimera de framväxande expertsystemen gentemot medborgarna. Det abstrakta systemet utgörs av de idéer om sanitet och hälsa som kommer till Sverige, från framförallt England, och tar sig uttryck i, bland annat, Hälsovårdsstadgan för rikets städer som skall implementeras av Hälsovårdsnämnden. I diskussionen om modernitet berördes också modernitetens tudelade natur som bland annat Anderson och Berman visar på. Denna tudelning är det som gör modernitetsbegreppet intressant, användbart men också svårhanterligt. I denna uppsats har jag slagit fast att modernitet betecknar den utveckling av rationalitet, byråkratisering och en starkare statlig apparat som för med sig en planeringstradition där förebyggande åtgärder och tillit till dem som har kunskapen om dessa är av stor vikt. Modernitet innefattar alltså även expertsystem som medborgarna måste ha en tillit till. Denna tillit är något som expertsystemet måste arbeta med genom att skapa genomlysning av verksamheten för att medborgarna skall acceptera det planerade goda. Syftet i denna uppsats är således att undersöka om Hälsovårdsnämnden arbetar på detta sätt.

Renhållningssystemet utgör en del av stadens sanitära infrastruktur de övriga delarna är vattenförsörjning och avlopp.⁶⁹ Avfall kan delas in i sex huvudgrupper: (i) smuts och skräp från gator och allmänna platser, (ii) avfall från hushåll och gårdar, (iii) latrin, (iv) snö och is från gator och torg, (v) fast industriavfall och (vi) flytande avfall från disk, tvätt, WC och industrier samt regn- och smältvatten. Även i en stad av ringa storlek samlas allsköns avfall och måste för invånarnas trivsel och säkerhet bortforslas på ett eller annat sätt.

Mitt mål är att teckna en bild av Uppsalas sanitära system och den omvandling som sker i och med Hälsovårdsnämndens tillblivelse. Jag vill därefter, i detalj, diskutera omvandlingen av latrinhanteringen för att kunna diskutera detta i modernitetstermer, såsom nämnt ovan. Är Uppsala renhållningsverk modernt? Det är inte kronologiskt modernt, i bemärkelsen nymodighet, men eventuellt en markör för moderniseringsprocessen. Egentligen rör inte huvudfrågan i denna uppsats renhållningsverket *per se*, utan riktar istället in sig på Hälsovårdsnämnden. Är Hälsovårdsnämndens arbete en del i moderniseringsprocessen?

Det är Hälsovårdsnämndens arbete som är det intressanta. Är de en del av ett expertsystem och arbetar de därmed för att stärka detta system och förändra synen på renhållning? Hur arbetar de och mot vilket mål? När dessa frågor är besvarade kan en slutsats dras om Renhållningsverket är ett utslag av modernitet eller inte.

I påföljande avsnitt ämnar jag undersöka hur renhållningen i Uppsala organiserades och hur Hälsovårdsnämnden arbetade för att upprätthålla en sanitär standard i staden. Jag kommer inledningsvis att titta närmare på Uppsala stad och den organisation inom vilket Hälsovårdsnämnden befinner sig. Därefter riktar jag blicken mot Hälsovårdsnämndens arbete

⁶⁹ Nygård, Henry (2004): s. 29

med att implementera Hälsovårdsstadgan för rikets städer från 1874. Avslutningsvis kommer jag att djupare gå in och diskutera latrinhållning och arbetet med avträdesrenhållning. Detta för att få ett ordentligt grepp om den förändring som sker och på så sätt kunna diskutera utvecklingen som mynnar ut i tillblivelsen av ett renhållningsverk.

Jag ämnar, utifrån mitt material, göra en analys av omvandlingen av latrinväsendet i Uppsala. Syftet är att undersöka Uppsalas hälsovårdsnämnd och det arbete med omvandlingen av latrinhanteringen som skedde under den avslutande delen av 1800-talet. Detta syftar vidare till att diskutera frågan om vad modernitet är och på vilket sätt det är fruktbart att lyfta fram begreppet som en viktig nyckel i diskussionen om samhällets utveckling. Hur kan modernitet förklara renhållningsväsendets omvandling? För att latrinväsendets omvandling skall kunna kallas modern måste rimligtvis några kriterier vara uppfyllda. Dessa är, efter definitionen av modernitet, att renhållningsverket är ett utslag av rationalitet, byråkratisering, planering och tillit till expertsystem. Samtidigt måste Hälsovårdsnämndens arbete präglas av en tillit till expertsystemet och en vilja att implementera detta samtidigt som det abstrakta systemet görs greppbart för allmänheten så att allmänheten inte förbises då det är de som skall leva i systemet. Det är inte modernitet om renhållningsverket endast är ett utslag av instrumentell rationalitet utan det krävs en växelverkan mellan ovanifrån-moderniteten, det vill säga de idéer som konstituerar expertsystemet och nerifrån-moderniteten, det lokala arbetet för att skapa en solid grund att stå på i implementeringen av systemet. Med andra ord att göra det greppbart och infoga det i befintlig praxis så att omvandlingen godtas och accepteras genom att det finns en tillit till systemet.

Uppsala under 1800-talet

Syftet med denna uppsats är således att diskutera Uppsalas hälsovårdsnämnd och det arbete med omvandlingen av latrinhanteringen som skedde under den avslutande delen av 1800-talet. Därmed krävs det att jag, för att kunna diskutera hälsovårdsnämnden i termer av modernitet och följa deras arbete, här lägger fram den bakgrund som nämndens arbete skall förstås. I detta avsnitt kommer jag att beskriva Uppsala under 1800-talet samt hälsovårdsarbetet fram till och med 1875.

Uppsala stad växte snabbt under den avslutande delen av 1800-talet vilket satte större press på de sanitära strukturerna i staden samt på den bebyggda miljön. 1840 bodde det 5000 invånare i Uppsala, till 1870 hade denna siffra ökat till 12000. Från 1870 satte befolkningstillväxten fart och en ökning från 12 000 till 22 000 skedde fram till 1890. Tillväxten planade ut och fram till och med 1910 växte befolkningen till ca 26000. Under Hälsovårdsnämndens femton första år växte således Uppsala enormt vilket också torde ha inverkat på den sanitära standarden i staden i och med trångboddhet, snabbt byggande och fattigdom.⁷⁰ Dödligheten i Uppsala varierade mycket mellan olika stadsdelar och hälsovårdsnämnden gjorde kontinuerligt mätningar över detta och koncentrerar mycket kraft till att identifiera problemorsaker och rikta nödvändiga åtgärder mot dessa problem.

Under 1800-talets andra hälft sker också en omvandling av näringsstrukturen, inte bara i Uppsala med omland utan i hela landet. Skiftesreformerna förde med sig en ökad åkerareal och större produktivitet men den jordägande andelen av befolkningen minskade medan de proletära klasserna ökade, skriver Wahlström.⁷¹ Färre kunde därmed försörja sig på landsbygden och en självklar konsekvens därav är ett ökat bosättande i eller omkring städer. Uppsala är, som vi sett tidigare, inget undantag när det gäller den ekonomiska och den demografiska utvecklingen i Sverige.

Den expansiva perioden från 1870-talet och 20 år framåt ackompanjerades av ett expansivt byggande. Under 60-talet fick Uppsala järnvägsförbindelse med Stockholm, gasverk, nytt sjukhus och läroverk. Dessutom växte staden geografiskt. Detta skedde främst i handelsstadsdelen i öster och flertalet affärshus i flera våningar uppfördes samtidigt som stenbebyggelsen ökade. Det var främst på den östra sidan som expansionen skedde men även på den västra. Den rektangulära 1600-talsstadsplanen var ett minne blott och staden reglerades, tätade och växte.

Stadsplanen i Uppsala hade legat fast enda sedan 1643 och den följdes i stor utsträckning under återuppbyggnaden av staden efter bränderna 1702 och 1766. Invid 1800-talets början följdes den tidstypiska rutnätsplanen och regelbundenheten i gatunätet hade sedan länge raderat ut alla spår av asymmetri som karakteriserat medeltidsstaden. De stora ingreppen av stadsreglerande karaktär under 1700-talets slutskede kom av brandförordningar som stipulerade att strandgator skulle anrättas för att underlätta vattenåtkomsten vid bränder samt att brandfarliga ladugårdar skulle förläggas till utkanten av staden. Detta skedde i Uppsala,

⁷⁰ Wahlström, Christina: Rätt, råd, kraft, dåd. Uppsala stads historia nr X, Uppsala 1997.s. 24-28 och Holmdahl, Barbro: *Människovård och människosyn – om omvårdnad i Uppsala före år 1900*. Uppsala stads historia VI. Uppsala 1988. s.107

⁷¹ Wahlström, Christina (1997): s. 31

som på många andra ställen, vilket gav staden en tidstypisk inramning med ladugator vid stadsgränsen.

Uppsala hade vid 1800-talets ingång en stadsplan som ritats, med höga ambitioner, under 1600-talet. Dock hade utvecklingen under 1700-talet inte skett på det storslagna sätt som stadsplanen förutspått. Uppsala var en statisk småstad med en tydlig uppdelning mellan den västra, akademiska och kyrkliga delen, och den östra om ån belägna borgerliga delen. Vilket var ett tydligt mönster i 1800-talets Uppsala. Den västra delen av staden bebyggdes med monumentala byggnader i akademiens regi eller i kyrkans och bostäderna var i mångt och mycket större villor där ämbetsmän huserade. Stadens östra del bestod av slutna kvarter där stadens borgare levde. Ehn framhåller, i boken *Uppsala stadsbild*, att det var den kyrkliga och akademiska delen av staden som snabbare tog till sig nyheter och utvecklade stadsbilden vilket inte skedde på den mer traditionella östra delen där husen oftast byggdes av trä och på traditionellt sätt och utformning. Borgarna hade inte samma medel att bygga som de rikare institutionerna.⁷²

Under det tidiga 1800-talet lyckades staden reglera vissa delar av den befintliga stadsplanen så att den överensstämde med 1807 års byggnadsstadga. Det var genom en brand i Fjärdingsroten som detta blev möjligt. Dessutom började myndigheterna intressera sig för stadens estetiska utseende. Den röda färgen på hus förbjöds och det påbjöds ljusare färger. En misslyckad aktion som visade på att den röda färgen fortfarande var den mest populära samt att de andra färgerna som framtagits inte höll måttet. Ett visst intresse startade för tidsenlig och modern byggnadskonst även bland borgarna. Men det mesta byggdes på traditionellt vis. Ett nytt inslag under de första tre decennierna på 1800-talet var nationshusen. Tegeltak fick under denna tid ett visst inflytande i stadsbilden men de äldre torvtaken var fortfarande vanliga. Borgarnas byggande var i regel mer traditionellt än i andra svenska städer, skriver Ehn.⁷³

Gatuhållning och underhåll var Drätselkammarens ansvar under den tidigare delen av 1800-talet. Drätselkammaren ansvarade för stadens ekonomi och hur de offentliga medlen skulle spenderas, därmed också gatuhållningen. Bland de uppgifter som Drätselkammaren hade att sörja för var gatuärenden och skötsel av stadens allmänna platser en viktig post. 1814 skriver Drätselkammaren i sitt protokoll att stadens gator skulle ”grusa, stensätta och planera så stora delar av stadens gator som i år medhinnas kan”. Drätselkammarens uppgift var att ombesörja detta arbete. Även belysning av gator och torg föll under deras jurisdiktion. Vid 1810-20-talet fanns det i staden 116 stycken gatlyktor som skulle lysa ”varje afton till klockan 11:00”. Dessa uppgifter, stensättning och gatuhållning samt gatubelysningens underhåll lades ut på entreprenad till den som inkom med lägst bud. Drätselkammaren styrde arbetet vid de allmänna platserna i detalj, såsom visas då de 29:e juni 1833 påpekar att räcken på den nya bron vid Fjärdingstullen skall bestyrkas med röd färg.⁷⁴

Flyckt skriver att avsaknaden av större gatuarbeten i Drätselkammarens protokoll beror på den sedan medeltiden inarbetade skyldigheten hos tomtägare att ombesörja de gator som löpte längs med tomtgräns. Detta medförde att gatorna fick olika anläggning och utformning

⁷² Ehn, Ola: *Uppsalas stadsbild – stadens begynnande omvandling 1809-1867*. Uppsala stads historia VIII, Uppsala 1991. s.37-38 och Lundh, Herbert: *Uppsala under de dominerande landshövdingarnas tid – bilder från åren 1786-1862*. Uppsala stads historia IV. Uppsala 1977. s.2-3 och s.8-9

⁷³ Ehn, Ola (1991): s.62-63

⁷⁴ Flyckt, Bengt: *Uppsala tekniska historia*. Uppsala stads historia VI. Uppsala 1996. s.21-22

beroende på markägarens resurser och ambitioner.⁷⁵ Att ombyggnad, anordnande och renhållningen av gator var tomtägarnas sak att bekosta och genomföra var tidigt sakernas ordning i städerna, som tidigare visats. Detta finns stipulerat i Magnus Erikssons landslag och den av Gustav II Adolf konfirmerade stadslagen från 1618. Men det fanns inte så mycket allmänna lagar rörande gatornas underhåll och uppförande i diverse byggnadsstadgor som under åren florerat utan det var snarare så att Stockolms lagar och bestämmelser fungerade som prejudikat och fick lokala anpassningar i rikets övriga orter. 1862 års kommunallag ville förändra strukturen i de svenska städerna där det burskapsägande hade alla kommunala rättigheter och samtidigt svarade för alla utgifter. Lagen syftade till att sudda ut den skillnad som fanns mellan de olika stadsborna. Denna likställighetsöverenskommelse antogs i Uppsala 1875, två år efter att den av Kung. Maj:t färdigställts. Denna överenskommelse innefattade bland annat gatuhållningsbesväret.⁷⁶

Under den senare delen av 1800-talet startade en period av stadsbyggande i Uppsala som kan betraktas som modern, skriver Flyckt. Med den nya kommunallagstiftningen 1862 och 1877 fick Drätselkammaren i uppdrag av stadsfullmäktige att svara för gatuhållningen efter 1875 års likställighetsöverenskommelse. Byggnadsordningar reglerade stadens byggande i detalj främst genom byggnadsstadga för rikets städer som fastställdes 1875 samt den lokala varianten för Uppsala som fastställdes 3 mars samma år. Drätselkammaren anställde efterhand en stadsingenjör och stadens gatuvärdar rörde fortfarande mindre breddningar, stenläggning och reglering av gator. Den nya ordningen preciserade tomtägarnas skyldigheter vad gäller gatuuunderhåll och renhållning.⁷⁷ Med anledning av likställighetsöverenskommelsen fastställde stadsfullmäktige efter en kommittés utredning att den skulle antas och att alla fastighetsägare skulle befrias från ansvaret över stadens gator och allmänna platser. Denna överenskommelse undantog dock renhållningen. I och med detta beslut anmodades drätselkammaren att ansvara för stadens gatuhållning från och med 2 februari, 1877.⁷⁸

I samband med den nya byggnadsstadgan 1874 formulerades en ny stadsplan som stod klar 1880. 1600-talsplanen hade endast planlagt en fjärdedel av storleken på den nya. Men 1800-talsplanen visar upp tydliga likheter med sin föregångare i rutnätssystemet och samtidigt stipulerades krav på ”riktiga” gator och vatten- och avloppsnät. Stenstaden började nu också ta över och det skapades monumentala platser och byggnader.⁷⁹

Under 1800-talets avslutande del skedde en stor agitation för arbetarnas väl och ve i staden mot detta ställde sig borgarna och den konservativa akademien. Men föreningar bildades för arbetarnas bildning och flertalet självhjälpsföreningar bildades också. Krav på bättre bostäder, renare vatten och rikligare näring till barn spreds sakta men säkert i staden under de avslutande decennierna av 1800-talet.⁸⁰ Vilka är områden som Hälsovårdsnämnden arbetade mycket med. Deras arbete begränsas dock till att tillse att uthyrda lägenheter och boningsrum håller en uppsatt standard samt reglemente om bostäders beskaffenhet och hur många personer som är tillåtna att leva i en bostad.

⁷⁵ Flyckt, Bengt (1996): s.24-26

⁷⁶ Flyckt, Bengt (1996): s 46-48

⁷⁷ Flyckt, Bengt (1996): s 48-49

⁷⁸ Flyckt, Bengt (1996): s 49-50

⁷⁹ Flyckt, Bengt (1996): s 27-28

⁸⁰ Holmdahl, Barbro: *Människovård och människosyn – om omvårdnad i Uppsala före år 1900*. Uppsala stads historia VI. Uppsala 1988. s.107-108

Den nya stadsplanen från 1880 reglerade således ett större område vilket inverkade på de områden som förut hamnat utanför det planlagda området och därmed utanför stadsstyrets jurisdiktion. Dock sker det en *utvidgning* på initiativ av Hälsovårdsnämnden då det beslutas att förstäderna Stabbylund, Erikslund och Vaksala skall räknas som stad i hälsovårdshänseende för att hälsovårdsstadgan skall kunna implementeras med full kraft och därmed förbättra den sanitära standarden i staden och i dessa förstäder. 1886 skickar Hälsovårdsnämnden en skrivelse till Kungliga Befallningshavaren i staden för att få detta tillstyrkt.⁸¹ Den utredning som ligger till grund för detta beslut visar att dödligheten och sjukligheten i förstäderna är mycket hög och att de påverkar staden negativt. Hälsovårdsnämnden visar också, genom den tabell som utarbetats, att dödligheten i dessa delar utom staden är 40.3/1000 medan den i stadens värsta del Nya Svartbäcken uppgår till 32.4 trots att fattighuset är inräknat i denna siffra, annars hade talet för Nya Svartbäcken varit ca 28/1000 räknat på genomsnittet för 1881-1885.⁸² Kungliga befallningshavaren i staden menar i sitt utlåtande att de nämnda områden bör räknas till staden då de allra fattigaste bor där samt att ”sanitetsförhållandena inom förstäderna innebure faror ej blott för desammas egna utan jemväl för invånarne i den egentliga staden”.⁸³

En stor omvandling i styret av kommunerna i Sverige skedde i och med kommunallagarna från 1862. I den nya organisationen akeedde en omvandling av styrelsehierarkierna och det var inom denna organisation som Hälsovårdsnämnden hamnade. Detta är viktigt för att kunna särskåda vad nämnden hade mandat att göra och på vilka premisser de kunde kontrollera hälsovårdsarbetet i staden.

1862 års kommunalreform gav stadsfullmäktige avgörande inflytande i stadens styre. Dock rör det sig inte om någon egentlig demokratisering skriver Lundh. 1864 års näringsfrihet tog död på merkantilismens reglerade ekonomi och pekade ut vägen mot industrialiseringen. Industrialiseringen kom sedan att omvälva näringslivet och föra med sig en ökad demokratisering av stadens styre.⁸⁴ I detta avsnitt ämnar jag göra en beskrivning av det ramverk inom vilket Hälsovårdsnämnden verkade från nämndens tillblivelse fram tills det att undersökningsperioden avslutas 1907.

I och med kommunallagarna behöll *Magistraten* sin position som stadens styrelse. De hade till uppgift att vaka över *Stadsfullmäktige* så att de fattade rätt beslut samt att dessa beslut verkställdes av rätt personer. Dock avvecklades Magistratens ansvar för kommunala angelägenheter som hälsovård, stadsplanering och brandväsen med mera. Wahlström framhåller att Magistraten mer intog formen av en statlig myndighet än den tidigare haft. Värkställande organ i den nya organisationen blev *Drättselkammaren* jämte övriga organ som Stadsfullmäktige behagade inrätta för speciella ändamål. Drättselkammaren ansvarade för stadens ekonomi och fastighetsskötsel samt de kringarbeten som följde med detta. Gatuhållning som tidigare varit en, i väsentlig utsträckning, privat angelägenhet hamnade på Drättselkammarens bord. Fastighetsförvaltningsansvaret var också tätt kopplat till renhållning, vatten och avlopp, parker och gatubelysning över vilka Drättselkammaren fick ansvar. Drättselkammaren tog därmed över ett väsentligt ansvar från Magistraten och detta berodde mycket på den detaljkunskap samt ansvaret för stadens ekonomi som flyttades till

⁸¹ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:I 1886, 28 juni, §35.

⁸² Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:I 1886, 28 juni, §35 Bilaga: *Utredning om Vaksala, Erikslund och Stabbylund skall bli del av staden*. Upprättad av Dr Schultz 27 maj 1886.

⁸³ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:II 1889, 28 januari, Från Kungl: Bef.H i Upsala ang. *Förstäder*.

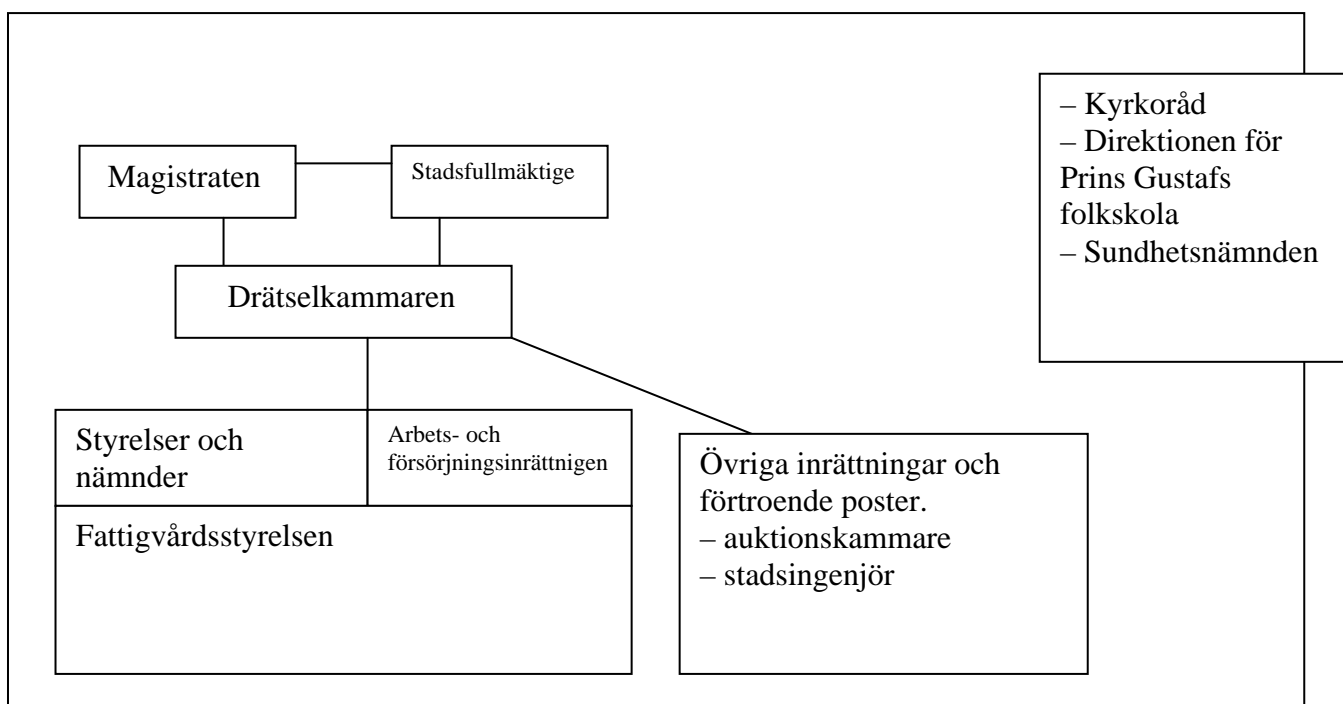
⁸⁴ Lundh, Herbert (1977): s.1

Drätselkammaren. Magistratens roll minskade men de hade fortfarande vissa ansvarsområden i att leda revision rörande kommunens räkenskaper och vara valförrättare med mera.⁸⁵ Drätselkammaren svarade först gentemot både magistraten och stadsfullmäktige, genom att vara verkställande organ, med successivt förändrades deras roll till att bli ett beredande organ för fullmäktige och en central styrelse i stadens förvaltning.⁸⁶ Stadens snabba tillväxt från omkring 1870 skapade en utbredning och specialisering inom stadsförvaltningen, redan under 1870-talet skapades inte bara Hälsovårdsnämnden utan också stadsarkitekt- och stadsingenjörstjänsterna.⁸⁷

Stadsfullmäktige i Uppsala dominerades i början av handelsmän, hantverkare och akademins företrädare. Valen till fullmäktige var personval och det förefaller inte vara några politiska bakgrunder till varför männen i fullmäktige valdes utan snarare ville man ha driftigt folk i denna institution.⁸⁸ Det var inte ovanligt att personer med starka sakkunskaper satt med i olika delar av stadens styre under 1800-talet. Detta var till exempel fallet med Bataljonsläkare Robert Schultz som sedermera blev förste stadsläkare. Schultz satt både i stadsfullmäktige där han var pådrivare i hälsofrågor och i Hälsovårdsnämnden. Från och med inrättandet av Hälsovårdsnämnden var han nära nog en ständig medlem där till sin död 1894.⁸⁹

I och med reformen kom stadens styrelse att se ut som Figur 1 visar nedan. När sedan Hälsovårdsnämnden inrättades hade det skett en omvandling då Sundhetsnämndens position inte övertogs av Hälsovårdsnämnden utan nämnden positionerades som en nämnd direkt under Stadsfullmäktige och Drätselkammaren i den kommunala hierarkin.

Figur 1: Stadens styrelse 1863

Källa: Wahlström, Christina s.71,

⁸⁵ Wahlström, Christina (1997): s.56-61

⁸⁶ Wahlström, Christina (1997): s.98

⁸⁷ Wahlström, Christina (1997): s.100

⁸⁸ Wahlström, Christina (1997): s.64-66

⁸⁹ Wahlström, Christina (1997): s.66-69 och Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:I samt AI:V

Samtidigt hade Magistraten förlorat sin makt som beslutande organ och frikopplats från modellen. Magistratens roll blir därmed övervakande och inte beslutsfattande med den närhet till stadsfullmäktige såsom Figur 1 visar. Deras band till Drätselkammaren hade då också klippts. I och med att kommunalt ansvar breder ut sig hamnar också viss skolverksamhet under kommunen. Magistraten hade hand om poliskåren. Vilka också hade starka band till Hälsovårdsnämnden då det var denna myndighet som i mångt och mycket fick tillse att Hälsovårdsnämndens bestämmelser genomfördes. Att Hälsovårdsstadgan för rikets städer från 1874 föreskrevs att polismästaren genom sitt yrke var nödtvungen att vara med i Hälsovårdsnämnden i staden förbättrade också det nödvändiga samarbetet mellan dessa institutioner.

Uppsala utgör inget undantag i den svenska trenden under slutet av 1800-talet. Staden växer och en tilltagande industriell verksamhet framkommer. Befolkningsmässigt är staden en ganska liten stad vid periodens inledning för att sedermera växa snabbt. Precis som i andra städer i Sverige vid denna tid reglerar den befintliga stadsplanen bebyggelsen och utom denna plan finns inte samma regler kring byggandet. Därmed växer områdena utanför stadsplanen med varierad och fattig bebyggelse där inga reglementen för byggande gäller och inte heller några anordningar för renhållning eller sanitär standard finns. Det finns också en delning i staden i en kyrklig och akademisk del och en borgerlig del. Vilket varit ett återkommande tema i stadens historia. Stadens styre förändras i och med kommunallagarna och kommer att förändras ytterligare mot slutet av 1800-talet. Magistratens inflytande minskar i och med att denna instans får karaktär av statlig övervakningsmyndighet. I hälsovårdsnämnden sker också en större övervikt mot att stadsfullmäktige har större inflytande genom att fyra ledamöter utses av fullmäktige medan magistraten utser en. Avslutningsvis kan det fastslås att den nya Hälsovårdsnämnden hamnar i en organisation som får en allt större differentiering och specialisering samtidigt som staden växer, fler verksamheter bör kontrolleras och fler människor innebär större sanitära problem, särskilt tydligt blir det i de oreglerade delarna utom stadsplanen.

Hälsovårdsnämnden och hälsovårdsarbete under 1800-talet

I besiktningens beskrivning år 1877 skrev 1:a stadsläkaren Robert Schultz att Sundhetsnämnden yttrade ”de sanna orden, att för ett samhälles sanitära välbefinnande förordas bland annat, att vattnet, luften och marken icke orenas. Att denna åsigt vinner sin tillämpning häri vårt samhälle är mycket mera nödvändigt, som Helsovårdsnämndens årsberättelse utvisa en mortalitetsprocent vida högre här än i landets städer i allmänhet”. Läget i Uppsala var, eller ansågs, således sämre än i övriga landet, högre dödlighet och en sämre sanitär standard.

Vidare skrev Schultz att tillgången på vatten hade tillfredsställts genom vattenledningen ”som fått en öfver förväntan hastig utbredning och användning”. Vad gäller luften ansåg Schultz att detta borde vara bättre då Uppsala var beläget på en vidsträckt slätt öppet för vindar samt att staden var reguljärare byggd med flera stora öppna platser samt att det fanns relativt få fabriker. ”Att förhållandet dock icke är sådant är en hvar allt för väl bekant”, vilket han hänförde till avdunstningar från marken inom staden. Som till stor del berodde på hur avfall, från både människor och djur, upptogs och bortfördes från staden.

I besiktningen av staden fann Schultz att vattenledningen och ännu mera vattenavledningssystemet hade förbättrat det sanitära förhållandet i staden, då större renlighet och snygghet uppnåts. Men det fanns fortfarande mycket som borde göras och Schultz satte upp tre punkter som borde has i åtanke: (1) Efterlevnaden av Hälsovårdsstadgan skulle ske i större utsträckningen men samtidigt var det av vikt att man gick varsamt fram så att inte nämndens ”åtaganden och föreskrifter [...] anses småaktiga och förhatliga, och att nämnden derigenom förlorar stödet och medverkan af stadsinnevånarnas goda vilja”. (2) Avträdenas beskaffenhet, dock är årsslutet [1877] start för de nya bestämmelserna. (3) Svinhållningen i staden uppvisade inte på ett enda ställe en mönstergill ordning.⁹⁰

Robert Schultz framhöll vattenledningssystemets positiva effekter och vikten av gott avlopp och bortforsling av avskräden. Dessutom var de tre ovannämnda punkterna nödvändiga för en bättre sanitär standard. Den första punkten, att efterlevnaden av Hälsovårdsstadgan ökade, är inget litet åtagande och jag kommer närmast nedan följa hälsovårdsnämndens arbete med implementeringen av stora delar av denna stadga. Därefter kommer jag mer ingående att diskutera Schultz andra punkt om avträdenas beskaffenhet samt främst bortforsling och omhändertagande av latrinavfall.

Hälsovårdsnämnden inrättades således i och med den nya Hälsovårdsstadgan för riket och den 9 januari, 1875 höll nämnden sitt första sammanträde. Nämndens var en ombildning av den tidigare Sundhetsnämnden som funnits i Uppsala sedan 1831. I nämnden invaldes, förutom Polismästaren och stadsläkaren som genom sina respektive arbeten var självskrivna, Bataljonsläkaren Doktor Rob. Schultz, akademie docenten Dr. Gust. Bergman, Apotekaren E.A. Andberg och slakterimästare Johan Wahlgren samt till suppleanter i följande ordning: Bagarmästaren Firth, Byggmästaren P. J. Petterson, T.f Stadsingenjören

⁹⁰ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. A I:I,1877, 1 juni. 1:a stadsläkaren Robert Schultz inkomna skrivelser angående sina besiktningar.

Kommisionslantmätaren Wählberg och akademie docenten jurist kandidaten C.J Wahlberg och Magistraten utsåg till dess ledamot inom nämnden akademie Bokhandlaren C.J Lundström. I Hälsovårdsstadgan stipuleras, som ovan nämnt, hur tillsättningen av nämndens ledamöter skall gå till. Rikets hälsovårdsstadga tillgodosåg dels att expertis och kunskap finns i nämnden, genom att polismästare och förste stadsläkare genom sina respektive yrken var medlemmar av Hälsovårdsnämnden dessutom att det fanns goda förbindelser mellan Hälsovårdsnämnden och de beslutande organen i kommunen genom att Stadsfullmäktige utser 3 ledamöter och Magistraten en ledamot jämte suppleanter för dessa.⁹¹

Till nämnden kunde allmänheten inkomma med klagomål på den sanitära standarden i staden eller på förhållanden i boende och dylikt. Hälsovårdsnämnden skrev i tidningarna att skrivelser till ”hälsovårdsnämnden emottages af nämndens ordföranden Doktor Gustav Bergman i hans bostad St. Johannesgatan nr 15 Onsdagar och Lördagar kl 10-11 f.m.”⁹²

För att underlätta och effektivisera de kontroller och besiktningar som nämndens ledamöter genomförde delades staden in i hälsovårdsområden som hade en tillsyningsman som skulle sköta de löpande kontrollerna och även ha uppsyn över områdets sanitära beskaffenhet och den 17 april fastställdes indelningen som kom att omfatta 32 stycken områden, med var sin tillsyningsman, som dock ej själv bodde i området.⁹³ Nästan 10 år senare den 17 juni 1884 under protokollets §1 beslöt nämnden att staden skulle delas i besiktningsdistrikt så inte hela nämnden behövde närvara överallt och därmed skulle besiktningarna bli effektivare.⁹⁴ Vilket också påpekas i Hälsovårdsstadgan som ett lämpligt sätt att skapa hanterbara hälsovårdsområden i större städer.

Inledningsvis bestod Hälsovårdsnämndens arbete i att ombesörja besiktningar över gårdar och sophantering och latrinväsendet. En stor del av arbetet kretsade kring diken och ansamlingarna av skräp och avskrädesämnen i dessa. Hälsovårdsnämnden utför under de första 10 åren många besiktningar både initierade av nämnden själva eller med anledning av inkommet klagomål. Då enskilda privatpersoner ansågs vara skyldiga till olägenheten som påpekades anmodades de att göra de erforderliga förbättringarna. Men då det handlade om allmänna platser eller vattendrag skickade Hälsovårdsnämnden sitt beslut till Drätselkammaren eller Stadsfullmäktige för att de skulle tillse att problemet avhjälpes.

Den 18 januari företogs en besiktning i de lokaler som Uppsala stads arbets- och försörjningsinrättning förfogade över. Till stadsfullmäktige skickades sedan en skrivelse med de missförhållanden som uppdagades, *luftwexlingens* otillräcklighet och beskaffenheten av de rum som användes till boende, detta för att nämnden ville uppmärksamma Stadsfullmäktige på att hälsovårdsnämndens ”förmåga att med stöd af boningslägenheternas förbättrande i enskilda hus i högst betydlig grad förlämnas så länge staden sjelf i ett så genom vissa lägenheters beskaffenhet, överbefolkning och brist på ventilation dåligt skick bibehållen en del af sina egna till beboende upplåtne lokaler”.⁹⁵ Det förefaller således vara av stor vikt att staden själv föregår med gått exempel och Hälsovårdsnämnden vill genom denna åtgärd få

⁹¹ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:I, 1875, 9 januari, §1

⁹² Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:I, 1875, 9 januari, §5

⁹³ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:I, 1875, 9 januari, §7, 7 april och 17 april.

Hälsovårdsområdesindelningen genererar 32 områden men var sin tillsyningsman.

⁹⁴ Beslöt att syner skulle förrättas i Fjärdingen af Herr Schultz och Andeberg, i Svartbäcken af Herr Petersson och polismästaren samt i Kungsängen av Olin och Norrman.

⁹⁵ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:I, 1875, 18 januari §1

större trovärdighet då det sedermera blir privatpersoner som skall få reprimander på sina gårdar.

Fram till 1874 låg ansvaret för den allmänna hälsovården hos sundhetsnämnden som upplöstes i och med att Hälsovårdsnämnden bildades 1875. Sundhetsnämnden var ansvarig för sjukvård och skulle vidta åtgärder för att minska smittsamma sjukdomars spridning. Tidigt tillsåg Sundhetsnämnden att de var medverkande i Magistratens syner i staden. Hälsovårdsnämnderna i Sverige bjöd staten på en effektiv kontroll över hälsotillståndet i landet och eftersom de reglerades utifrån centrala dokument skapades en effektiv centralstyrt hälsoarbete.⁹⁶

Vården under slutet av 1800-talet i Uppsala var kommunalstyrd och institutioner tog hand om föräldralösa barn, missanpassade individer och sjuka. Efter diagnoser fördes de olika människorna till olika inrättningar för att därmed effektivisera och förbättra vård och omsorg. Staten var högsta myndighet och Landstingen hade ett stort ansvar över de olika institutionerna. Kommunen hade ansvar för fattigvården. Läkekonsten breddades och fördjupades och flera viktiga upptäckter, däribland hygienaspekten inom vården, fick läkarnas arbete att bli långt mer effektivt än tidigare.⁹⁷

Varje år skickar Hälsovårdsnämnden en skrivelse till stadens Drätselkammare där de förväntade utgifterna för nästkommande år ställs upp. Dessa är sedan underlag till de anslagna pengarna. Det framgår inte ur Hälsovårdsnämndens protokoll huruvida dessa pengar anslås eller ej. Dock får de aldrig ytterligare skrivelser att revidera sina tänkta utgifter. Vilket torde tillstyrka att de får de anslag som önskas.

Det första budgetunderlaget görs den 10 november 1875 och omfattar 1500kr fördelade som tabell visar.

Tabell 1: Utgiftsstat för Hälsovårdsnämnden 1876

Denna budget lämnas in med ett förbehåll, att staden varskos från allvarligare epidemier.

Under 1870-talet ser budgeten ut på samma sätt som i tabellen ovan. Med den skillnaden att posten för löner och arvoden ökar med 100 kr till år 1877 och hålls vid detta belopp decenniet ut.⁹⁸

Löner och arvoden	460
Annonser och övriga tryck samt smärre omkostnader	240
Farsotssjukhuset	800
Summa	1500

Källa: Hälsovårdsnämndens protokoll AI:1 1875 10 november

Under 1880-talet tillkom flera utgiftsposter i budgeten, vilka jag inte kommer att ta upp i denna uppsats men det framgår av budgeten hur Hälsovårdsnämndens uppdrag och ansvar breder ut sig till att omfatta flera aspekter av den allmänna hälsovården i staden. I budgetförslaget inför 1882 har trikinbyrån⁹⁹ tillkommit och i nästa års budget arvodet för den tillsyningsman som ansvarar för kontrollen av minderårigas begagnande i arbete. Mot mitten av 1880-talet tillkommer även arvodet till en hälsopolis¹⁰⁰ samt inköp av desinfektionsugn¹⁰¹

⁹⁶ Wahlström, Christina: *Rätt, råd, kraft, dåd*. Uppsala stads historia nr X, Uppsala 1997.s.440

⁹⁷ Holmdahl, Barbro: *Människovård och människosyn – Om omvårdnad i Uppsala före år 1900*. Uppsala stads historia VI:7, Uppsala 1988. s.106

⁹⁸ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. AI:I, 1876, 7 nov ,1 novemebr 77, 7 november 78.

⁹⁹ 21 jan 1876 §5 beslutas att byrån skall inrättas med det är först 1882 som posten dyker upp i budgetförslg från HN.

¹⁰⁰ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1884, 20 februari, §3. Anställning av en hälsopolis på Dr. Schultz förslag. Som skull patrullera och kontrollera saluförda livsmedel, gårdars beskaffenhet och allmänna platser. Hälsovårdsnämnde söker för detta ändamål anslag hos Stadsfullmäktige på 1000kr. 1884, 21 augusti, §9.

och sjukhusbarack. Vidare steg arvoden för de olika tjänstemännen och mot slutet av 1800-talet till kommer utgiftsposter som visar på att Hälsovårdsnämndens arbete krävde att nämnden avlönade biträden vid inspektioner och att kontrollen av livsmedel tog mer pengar i anspråk.

Hälsovårdsnämndens arbete bestod således i att vaka över den allmänna hälsovården i staden. Arbetet i Uppsala präglades av en successiv utökning av verksamheten. Tillsynen skedde genom uppdelningen i hälsovårdsområden med varsin tillsyningsman. Bland dessa återfanns baroner, fabrikkörer, majorer och andra i framstående positioner. Aktiviteten bland dessa tillsyningsmän var ganska livlig trots att de ej var avlönade för sina insatser. Det dröjde ända tills 1882 innan den första avlönade tillsyningsmannen startade sin tjänst då Pastor C.G Söderstedt fick 250 kronor per år för att vaka över hälsovården i staden. I början av 1900 har tjänstemännen ökat i antal och hälsovårdsnämnden avlönar veterinärer, distriktsläkare, stadsläkare, hälsopolis och en tjänsteman för bostadskontroll. Kontrollen av livsmedel togs över av hälsovårdsnämnden från polisen under 1880-talet. Polisen hade till dess haft kontroll av mjölk. Hälsovårdsnämnden inrättade trikinbyrå men anslagen till denna minskade efter hand från 1882 då Stadsfullmäktige beslutade om att denna kontroll skulle vara frivillig och därmed bedrevs den mer och mer i privat regi av kontrollanter som fått sitt certifikat från Hälsovårdsnämnden.¹⁰²

Gator och allmänna platsers renhållning ombesörjdes under denna period av tomtägarna ”hvar och en för den till deras tomter gränsande gata intill hälften af gatans bredd”.¹⁰³ Luthagens gator var undermåliga under slutet av 1800-talet. Hälsovårdsnämnden påtalar detta flertalet gånger för Magistraten i staden för att få gatubeklädnad och därmed underlätta rengöringen. Gatorna saknade avlopp och gatubeklädnad i undantagsfall var gatorna grusade.¹⁰⁴ Detta påtalas nästan ett år senare, den 27 september 1883, i en skrivelse till stadsfullmäktige: ”Vattnet ej har vederbörligt aflopp och gatorna för öfvrigt ej emotsvara skäligen anspråk på den snygghet och ordning, som i Hälsovårdsnämndens intresse, bör å stadens allmänna platser göra gällande”.¹⁰⁵ Anmärkningar gällande gator rör både renhållning och infrastrukturella aspekter såsom avlopp. Synen på hur gatorna bör ordnas och beklädas ligger i linje med Chadwicks idéer om renhållning och förebyggande åtgärder för bättre sanitär standard vilket också lyfts fram i Hälsovårdsstadgan.

Vatten

En stor del i det sanitära systemet som Chadwick förordade var tillgången till rent vatten samt det vattenburna bortforslingssystemet i avloppen. Dessutom förordades att gatorna spolades

C.F. Ström anställd vaktmästare i Hälsovårdsnämnden hade rest till Stockholm för att utbildas till Hälsopolis. Varvid han nu hade fått intyg från Stockholm som tillstyrkte hans utbildning. Instruktionerna för hans arbete i Uppsala var att han skulle hålla uppsikt över födoämnen som säljs i staden, att hälsovårdsstadgan efterlevs i gårdar och på allmänna platser. Dessutom skall han agera med lugn och klokhed och komma med goda råd till staden medborgare. ”undvika hvarje misstanke, att genom husundersökning afses annat än medborgarnes sanitära väl.”

¹⁰¹ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1885, 10 oktober. Anmälde Dr. Schultz att desinfektionsugn hade ställts upp och att man i tidningarna skull annonsera om dess öppettider 4-6 e.m tisdag och fredag och att begagnandet av den var gratis tillsvidare. En ugn där man med ånga desinfekterar kläder eller tygmateriel.

¹⁰² *Hälsovårdsnämnden i Uppsala 100-åriga verksamhet* (1974): s.7-8 och 11-12

¹⁰³ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. Ai:1, 1876, 21 januari, §5.

¹⁰⁴ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1882, 11 oktober, §6 och 1883, 10 oktober, §3.

¹⁰⁵ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1883, 27 september

med rikliga mängder vatten för att minska ansamlingar av skräp och därmed skapa en renare miljö och främja hälsa i en stad.

Vattenförsörjningen i Uppsala innan 1870 bestod i att invånarna hämtade sitt vatten i Fyrisån eller i andra naturliga källor samt ur grävda brunnar. Pumparna i staden var inte sällan i dåligt skick och drätselkammaren beslöt vid flera tillfällen under det tidigare 1800-talet att underhåll och iståndsättning av pumpar och brunnar skulle genomföras. Föreningar av vattnet förekom också och det blev då nödvändigt att sanera.¹⁰⁶

1862 beslöt Magistraten i Uppsala att utreda förslag om vattenledningar i staden. De huvudsakliga argumenten grundade sig på behovet av brandposter men också på sanitära vinster av en kommunal vattenledning. Fyrisån som tjänade som huvudsaklig vattenkälla i staden var tidvis förorenad och situationen var känd ända sedan 1500-1600-talen. Det fanns brunnar i staden men de flesta var privata och de allmänna var få och låg längre från staden centrum. Fyrisåns vatten användes således till det mesta, eventuellt ej som dricksvatten i första hand. Förslaget om vattenledning remitterades från magistraten till Borgerskapets Äldste och Brandkommissionen av vilka de senare tillstyrkte förslaget omedelbart medan Borgerskapets Äldste ansåg att förslaget skulle behandlas på allmän sockenstämma.¹⁰⁷ Ett av de första stora projekt som fullmäktige behandlade var anläggandet av en ny vattenledning i staden. Vattenförsörjningen och vattenledningsnätet är frågor som Hälsovårdsnämnden behandlar under perioden som denna uppsats behandlar.¹⁰⁸

1875 byggdes vattenledningar från St. Eriks källa och Slottskällan till 120 gårdar i staden även avloppsledningar lades ut samtidigt. En nackdel med detta var att Fjärdingens avloppsvatten rann ut i Fyrisån och smutsade ner ån. Men det var ändå ett steg på vägen och stora delar av staden hade tillgång till avlopps- och vattenledningar vid 1800-talets slutskede. De, ur sanitärt hänseende, sämst lottade områdena i staden var delarna utanför tullarna (Stabbylund, Eriksdal och Petterslund) och Yttre Svartbäcken. Dödligheten var mycket hög i dessa områden, omkring 40 promille att jämföra med Fjärdingen som låg på 12,6 promille. 1885 föreslogs nya vattenledningar och kloaksystem i Svartbäcken och den höga dödligheten förklarades med fattigdom, trångboddhet och bristen på dränering och gott vatten. Hälsovårdsnämnden intensifierar arbetet i de utsatta områdena men besiktningarna vid 1889 visar att inte ett enda avträde möter den standard som satts upp. Vid sekelskiftet är områdena fortfarande sanitärt undermåliga.¹⁰⁹

Den 4 maj 1875 skickade Hälsovårdsnämnden en skrivelse till Stadsfullmäktige där man gav sin syn på avledningen av använt vatten ner i ån från Fjärdingen. Där menade nämnden att avledningen skulle ske nedanför Islandsbron. Detta för att de såg en hälsovådlighet med att avleda orenligheter ner i ån inom staden. Hälsovårdsnämnden menade att det inte var förenligt med Hälsovårdsstadgan att de inte blivit hörsammade i detta ärende innan beslutet om vattenledningens utformning. Då hälsovårdsstadgan sa att remiss alltid skulle utgå till Hälsovårdsnämnden så att de kunde fullfölja sitt uppdrag att ”egna uppmärksamhet å allt, som kan inverka på sundheten och allmänna helstillståndet i staden, som allvarligt söka att härvid åstadkomma förbättring och ett tillfredsställande skick”, som Hälsovårdsstadgan stipulerar. Vidare yrkade de på att vattenavledningen skall ske till plats nedanför Islandsbron.¹¹⁰

¹⁰⁶ Flykt, Bengt (1996): s 111-112

¹⁰⁷ Flykt, Bengt (1996): s 14-115

¹⁰⁸ Wahlström, Christina (1997): s. 80

¹⁰⁹ Holmdahl, Barbro(1988): s.167-169

¹¹⁰ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 4 maj, §1.

Fyra dagar senare beslutar Hälsovårdsnämnden att avsända en skrivelse till Kungens Befallningsman i Uppsala där nämnden påpekade att Stadsfullmäktige, utan nämndens hörande, bestämt att förlägga stora delar av vattenavledningen till Fyrisån ovanför Islandsbron. Detta var särskilt dåligt eftersom vattenavledningen inte bara var för vatten utan även för slaskvatten och andra *elakt lukt spridande orenlighet*. För att lösa detta hade Stadsfullmäktige yrkat på att flytande orenlighet inte skulle få ledas ned i vattenavledningsrören från de områden som hade avrinningen ovanför Islandsbron. För att slippa de stora problemen som Stadsfullmäktiges förslag skulle komma att generera skrev Hälsovårdsnämnden till Kungliga Befallningsmannen i staden så att denne kunde fälla avgörande i saken innan svårare sanitära olägenheter inträffat. Nämnden anförde skäl för deras ståndpunkt i att "[s]åsom grundregel i afseende på sättet för orenlighets bortskaffande en stad bjuder hygienien till ovillkorligt beaktande i hvarje samhälle, som vill vårda sig om sundhet och osnygghet att bortskaffandet skall så verkställas, att dervid hvarken marken i eller luften eller det för dagligt bruk använda vattnet förorenas. Denna regels stora betydelse ligger för öppen dag och behöfver således ej här närmare framhållas."

Hälsovårdsnämnden menade att överträdelser av denna regel inverkade menligt på stadens hälsotillstånd. Vilket den av Stadsfullmäktige antagna vattenavledningssystemet skulle bidra till. Stadsfullmäktiges förslag skulle innebära att orenligheter bortleddes ur staden ner i ån som går mitt i den samma i vilken de ämnena skulle kunna tränga ned i den icke täta botten och förorena marken samt att det stagnerade vattnet skulle avdunsta och därmed förflytta orenligheten ut över staden. Och denna förruttelse och illaluktande olägenhet skulle finnas i det vatten som stadens invånare använde till klädtvätt och i vissa fall också matlagning, "måste anses ur hygienisk synpunkt förkastligt". Hälsovårdsnämndens förslag var att med hjälp av några huvudledningar som läggs under jord, på fyra fots djup, leda bort vatten nedom Islandsbron. Stadsfullmäktiges förslag stred mot sundhetslagstiftningarna och "[e]nligt ordningsstadgan för Rikets städer må orenlighet ej inom staden eller invid stad å dess område utföras i kanal eller vattendrag (§17). Enligt Hälsovårdsstadgan skola vid upplagen af orenlighet från stad, hvilka likväl icke få läggas tätt invid sådan, "nödiga åtgärder vidtagas till förekommande af källors, brunnars och andra vattens förorenande"". Planen som presenterades av stadsfullmäktige var således lagstridig, enligt nämndens åsikt.

Vidare såg Hälsovårdsnämnden det som underligt att slakterier, färgeri, sämskmakeri och dylika nedsmutsande verksamheter hade förflyttats medan Stadsfullmäktige inte ansåg det vara nödvändigt att skydda vattnet från all den orenlighet som en hel stadsdel med flera tusen människor producerade. Lösningen som presenteras av Stadsfullmäktige att införa ett förbud mot att nedleda orenligheter från de områden som har avledningsrör som mynnar ut ovanför Islandsbron såg Hälsovårdsnämnden som orättvist då de boende i dessa områden i lika hög grad var delaktiga i betalningen av vattenledningssystemet. Samtidigt var det omöjligt att ha den kontrollen menade nämnden. Dessutom var detta förbud inte förenligt med hur Hälsovårdsnämnden ansåg att latrinväsendet borde organiseras i staden där den flytande och fasta avföringen upptogs var för sig och urinen snabbt bortleddes i avledningsrören. Dock var detta en omöjlighet i Stadsfullmäktiges rörsystem vilket medförde en för sundheten tämligen dålig situation, menar Hälsovårdsnämnden. Dessa idéer om ett, till största delen, vattenburet system är helt i enighet med Chadwicks idéer om hur det sanitära systemet skall ordnas.

Hälsovårdsnämnden ansåg således, sammanfattningsvis, att ordnandet av avledningsrören såsom Stadsfullmäktige fastslagit var (i) ett sanitärt misstag, (ii) stred mot gällande lagstiftning och stadgar, (iii) omöjliggjorde latrinväsendets omvandling.¹¹¹

Först i augusti kom svaret från Kungl. Befallningshavaren i Uppsala som gick på Stadsfullmäktiges linje och menade att det inte alls var lagstridigt och att förbudet skulle gälla för vissa områden att nedleda urin i avledningsrören. Därefter lät Hälsovårdsnämnden saken bero.¹¹²

Men inte senare än 21 januari, 1876 meddelades att avledningssystemet i staden får användas för brukat vatten och urin, förutsatt att den ej blandades med annan orenlighet, ”samt att i ändamål att afskilja de fasta ämnen, som upptagits, som afrättas i allmänhet nedföres äro s.k. gårds- och gatubrunnar anlagda, som upptill äro försedda med galler och nedtill med s.k. vattenlås för de afgående afledningsrören.”¹¹³

Samtidigt trädde bestämmelserna om vilka slags verksamheter som ej fick anläggas i staden i kraft. Det rörde verksamheter som kunde förorena stadens vatten, luft eller mark såsom slakterier, färgerier, garverier och sämskmakerier. Som därefter skulle förläggas sydost om staden så att inte Fyrisåns vatten kontaminerades.¹¹⁴

Besiktningar

De sanitära olägenheterna i staden var många och Hälsovårdsnämnden fick många klagomål från hyresgäster i staden som menade att deras boningsrum inte nådde den standard som kunde förväntas. Det rörde sig om fuktiga hus, den allmänna trevnaden samt gårdarnas beskaffenhet med gödselgropar bland annat. I de flesta fall under de inledande åren av Hälsovårdsnämndens verksamhet inkallades de gårdsägare som fått anmärkningar på sina gårdar. Vid de större besiktningarna trycktes sedan blanketter som fylldes i av nämnden och skickades ut till gårdsägarna. De inkallade gårdsägarna delgavs vid nämndens möte de anmärkningar som gjorts. Besluten innefattade de anmärkningar och hänvisning till de paragrafer i Hälsovårdsstadgan som beslutet vilade på samt ett datum då missförhållanden skulle vara avhjälpta. Vid de fall där gårdsägaren inte tillsåg att problemen avhjälps utkrävdes ett vite, vanligen upp till 100kr. De som inte ansåg nämndens beslut som skäligt kunde lämna in besvär hos Kungliga Befallningsmannen i staden inom 30 dagar.¹¹⁵

1880-talets inledande år innehåller många besiktningar och sakta men säkert började bestämmelserna falla på plats. Det var många ärenden under de större insatserna för att

¹¹¹ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 8 maj, §3

¹¹² Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 21 augusti, §2

¹¹³ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1876, 21 januari, §5

¹¹⁴ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1876, 21 januari, §5

¹¹⁵ Se till exempel: Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 1 juni 75 §2, §3, §4, §5, §6. 1875, 18 juni, §1. Ett typiskt beslut och skrivelse nedtecknades den 18 juni 1975 §2: Wid besiktningen uti Jungfru Skyllströms gård qv St Niklas N:5 förekom att behållare för latrinspillningens [uppsamlade] helt och hållet saknades till afträde samt att sopor och andra afskräden i brist på särskild förvaringsrum för dem utkastades på marken i fördenskull och med stöd af 17 och 20 §§ af gällande Helsostadga för riket den 25 sept 1874 fann HN skäligt förlägga Skyllström, som war vid besiktningen tillstäder, att inom 1 månad, efter af detta beslut erhåller skriftlig del, anskaffa täta och lättflyttbara kärl, som skola wara ställda ofvan jord, särskildt för latrinspillningens och särskildt för sopor och andra afskrädens upptagande.

kontrollera stadens gårdar under 1884 vilket också ledde till många besvär i ämnet men inget av dessa besvär ledde till att Hälsovårdsnämnden ändrar sina beslut.

Nya Svartbäcken är en följetång i Uppsala stads sanitära historia. Den 10 december 1879 tog Hälsovårdsnämnden upp förhållandet i området och skrev: ”Efter gjord anmälan derom att å den utom staden bebyggda område vi Svartbäckstull belägna stadsdelen synnerligen stora sanitära olägenheter förekomma derigenom att intet vore gjort för latrinspillningens ändamålsenliga upphämtande och bortforslande på sätt gällande hälsovårdsstadga för rikets städer bestämmer, som på detta område icke eger tillämpning, då och då de flesta sjukdomsfallen af nervfeber som under denna höst varit gängse, inträffat å berörd stadsdel.” Nämnden beslöt att trycka en skrivelse där man ”strängeligen uppmana der boende gårdsegare att genom spillningens flitiga bortkörande och desinfektion så mycket som möjligt vore undanröjda förnämnda olägenheter; och uppdrog år herr första Stadsläkare att för detta ämnes utförande vidtaga erforderliga åtgärder.” Det handlar således inte om förbud eller regler utan uppmaningar, men dessa kan ändå åtföljas av böter. Dock ville Hälsovårdsnämnden under den tidigare perioden inte verka alltför småaktiga då gårdsägares goda vilja var nödvändigt för en bättre sanitär standard.

Hälsovårdsnämnden införde, efter förslag av Dr Schultz och med Stockholm som förebild, att mjölkförsäljningsställen skulle kontrolleras. Förslaget kommer den 29 september 1886 och Stockholms stadgar för detta arbete cirkulerade bland nämndens ledamöter. Detta ledde till ett stort antal besiktningar och beslut om mjölkförsäljning och mjölkmagasin både innevarande år 1886 och de efterföljande åren.¹¹⁶

Matkontrollen i staden är en intressant företeelse. Mjölkkontrollen tas över av Hälsovårdsnämnden och det utvecklas en apparat för besiktning av kött och livsmedelsförsäljningsställen. Men fläskkontrollen försvinner sakta men säkert från det kommunala ansvaret vilket går emot den utökade kontrollstaten som kännetecknar det moderna. Måhända kan detta ha blivit för kostsamt för staden och samtidigt var kännedomen om de farliga trikinerna så utbredd att det fanns underlag för en privat kontrollapparat av köttprodukterna. Om så var fallet har staden i detta avseende varit en del av systemet som inför nymodigheten då den inte var allmänt accepterad för att sedermera ta sin hand ifrån detta då proceduren blivit allena rådande. Det har skapats tillit till ett expertsystem som därefter har lagts över från en kommunal kontroll till en privat. Dock måste kontrollanterna vara godkända av Hälsovårdsnämnden så helt utanför den kommunala apparaten finns inte denna verksamhet.

Sjukhus och sjuklighet

Utöver besiktning av boningshus och gårdarnas sanitära beskaffenhet och latrinsystemets utformning, hade Hälsovårdsnämnden ansvar för viss del av sjukvården. Nämnden hade alltsedan starten en stor utgiftspost i sin budget för farsotssjukhuset i staden. Nämnden föreslog också att staden skulle anställa en till stadsläkare och upprättade en arbetsdelning och beskrivning av de båda stadsläkarnas arbetsuppgifter. I den argumentation som fördes om

¹¹⁶ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1891, 17 januari

vikten av en ytterligare stadsläkare var att staden växte snabbt och att den semester som stadsläkaren hade rätt till ställde till problem om det bara fanns en stadsläkare i staden.¹¹⁷

Redan i det första protokollet för Hälsovårdsnämnden föreslås att nämnden skall ansvara för sjukvården i staden. De flesta av sammanträdena hölls också på farsotssjukhuset under den första perioden. Att Hälsovårdsnämnden ville ha insikt i sjukdomsbilden och dödsorsakerna är föga överraskande. I protokollet för den 10 november 1875 tillsåg Hälsovårdsnämnden att de skall få den fakta som de ansåg sig behöva för att kunna arbeta för en förbättrad hälsa i staden. De anmodade pastorsämbetet att varje månad inkomma med en rapport om dödsfall och dödsorsak för den föregående månaden, med start 1876. Dessutom skulle stadsläkaren rapportera in smittsamma sjukdomar som florerade i staden såsom nervfeber, tyfoidfeber med mera. Om en större epidemi bröt ut skulle stadsläkarens rapporter bli mer frekventa.¹¹⁸

Vad gäller preventiva åtgärder för att minska sjukdomar i staden var det mycket inriktat på grundpelarna: ren luft, rent vatten och ren mark. Därmed skedde de flesta av åtgärderna för att minska sjukligheten inom något av dessa områden.

Under §7 den 28 oktober 1882 står det att läsa: ”Sedan Doktor Schulz tillkännagaf, att de fall af nervfeber nu på hösten inträffat å Luthagen vid Sysslomansgatan, gården No 18 hvars belägenhet intill nuvarande afloppsdike för Luthagen, enligt Herr Doktors mening, antagligen förorsakat sjukligheten i samma gård, der någon brist på snygghet ej förefunnes”. Hälsovårdsnämnden beslutade att, på Schultz inrådan, rensa diket och bortforsla det stillastående vattnet och ordna avloppsdiket så att detta ej kunde inträffa igen därmed beslöts att stadsingenjören skulle få i uppgift att uppgöra en plan och kostnadsförslag på en lösning av diket beskaffenhet och hälsomässiga våda. Det är således tydligt hur de idéerna om miasma råder. Det är stillastående, illaluktande vatten som tros orsaka oegentligheterna. Dessutom var lösningen förebyggande, rationella och planerade åtgärder för att sjukdomar inte skulle uppkomma utan problemen skulle lösas genom att staden tog ansvar och tillsåg att sjukdomar inte uppkom genom att använda sig av förebyggande strategier.

I och med folkräkningen 1879 kunde stadens hälsovårdsnämnd få reda på hur befolkningen är spridd i staden olika delar. Varpå nämnden fann mönster angående sjukligheten och förhållande mellan de olika stadsdelarnas storlek. Det visade sig att de flesta stadsdelarna hade en normal mortalitetsprocent medan Nya Svartbäcken hade en mycket hög andel samt att jämfört med de bäst lottade delarna hade en tre gånger så stor dödlighet. Vad gäller sjukligheten kom hälften av fallen av skarlakansfeber och en fjärdedel av diarrésjukdomar från Nya Svartbäcken, men delen ägde bara 1/8 av stadens befolkning. Dessutom hade de senaste årens epidemier nästan uteslutande kommit från denna stadsdel, skriver Hälsovårdsnämnden i sin skrivelse till stadsfullmäktige.

Vad som orsakade den höga dödligheten i Nya Svartbäcken var flera faktorer däribland uppmärksammade nämnden trångboddhet, fattigdom och bostädernas beskaffenhet. Men vad som var en starkt bidragande orsak och i jämförelse lätt att avhjälpa var marken, ansåg nämnden. Den blöta marken borde dräneras för att den tidigare sumpiga åkern, som nu var bebyggd, var ihopträngd mellan större landsvägar vars banker inte tillät vattnet rinna därifrån. Detta har medförde att grundvattnet, som påträffades på bara 1 till 2 fots djup, blev

¹¹⁷ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 6 februari, §2. Beslut om instruktionernas utformning samt bifogade som bilaga till protokoll.

¹¹⁸ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 10 november, §3 och 4.

kontaminerat och brunnarna i trakten ofta var förorenade. Vattenledningar fanns förvisso men var inte indragna i gårdarna vilket fick till följd att gårdarnas brunnsvatten också ibland användes till matlagning. Då Stadsfullmäktige tre år tidigare bestämt att uppgöra en plan för dräneringen ville Hälsovårdsnämnden påpeka att inget gjorts och att det är ytterst nödvändigt att något skedde.

Hälsovårdsnämnden ser också på omvärlden i den mån det angår dem. Detta illustreras med §51 ur 4 augustis protokoll för året 1884: ”HN, som haft sin uppmärksamhet fäst på möjligheten att den nu i södra Frankrike gängse kolerafarsoten omsider kunde sträcka sin färd till våra bygder”, övervägde Hälsovårdsnämnden vilka åtgärder och medel som kunde tas för att lindra epidemins eventuella framfart. En ledamot skickades till Stockholm för att arbeta med och lära sig av hälsopolisen i huvudstaden.

På januarimötet 1884 upplyste 1:a stadsläkaren Hälsovårdsnämnden om att antalet tyfoidfiebersjuka i staden var mycket högt. Nämnden beslutar därmed att besiktning skulle göras på de gårdar som var drabbade.¹¹⁹ Vidare gjorde 1:a stadsläkare och hälsovårdsnämndsledamoten Dr Schultz en tablå över var nervfeber brutit ut sedan 1879 och fann att det var begränsade områden i staden. Varpå nämnden beslöt att göra besiktning av avträden och annat som kunde ställas i samband med nervfebern.¹²⁰ Det visade sig visserligen sedan att de sjuka i febern hade druckit mjölk från en och samma gård i Bergsbrunna. I februari skickade Hälsovårdsnämnden en delegation kontrollanter till Nordlings gård i Bergsbrunna för att kontrollera densamma. Detta ledde till att Nordling förbjöds saluföra mjölk från sin gård till dess att han ordnat de aspekter av mjölkhanteringen som nämnden påpekat. Efter ytterligare en till två veckor hade gårdsägaren infört kärltvätt och ångkokning av dessa och saluförbudet hävdades.¹²¹

Detta kanske inte kan sägas vara startskottet för de omfattande livsmedelskontrollerna men det tar på allvar fart från slutet av 1880-talet.

Den 21 september 1882 skriver Hälsovårdsnämnden med anledning av den höga sjukligheten i staden att vissa åtgärder borde tas innan nästa sommar. Detta var att dränera Nya Svartbäcken vars *sumpiga skick* torde i hög grad bidra till sjukligheten. Samt att Fyrisåns botten skulle saneras.¹²² Nya Svartbäcken är åter uppe på tapeten då Hälsovårdsnämnden 30 maj 1884 skrev till stadsfullmäktige att stadsdelen bör dräneras, dikena rensas och att avlopp skulle anläggas.¹²³

Svinhållning inom staden

Svinhållning i staden hade varit ett sanitärt problem under hela denna undersökningsperiod. Redan under 1875 infördes en annons i tidningarna om att böter skall utfärdas om 2-100 kronor för den som bröt mot de föreskrifter om svinstiors läge och beskaffenhet som stipuleras i § 18 moment 1 och 2 i Kungliga hälsovårdsstadgan för rikets städer.¹²⁴

¹¹⁹ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1884, 19 januari, §5

¹²⁰ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1879, 29 januari, §12

¹²¹ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1884, 9, 12 februari, §2 samt 20 februari, §1.

¹²² Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1882, 21 september, §3

¹²³ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1884, 30 maj, §3 och Bilaga till 1884, 29 maj, §3.

¹²⁴ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 19 juni samt Hälsovårdsstadgan för rikets städer 1874.

Under de första 10 åren av min undersökningsperiod förbjuds svinhållning på flera gårdar i staden och omfattande besiktningar av gårdar med anledning av svinhållning förekommer. Dessutom infördes successivt de bestämmelser som Hälsovårdsstadgan stipulerar och inför 1878 års inträdelse kungjorde nämnden att fähus och stall skall inordnas såsom föreskrivet i stadgan.¹²⁵

Till Stadsfullmäktige motionerade Hälsovårdsnämnden att svinhållning skulle förbjudas i staden från och med den 1 oktober 1885. Detta för att svinhållningen både ansågs osnygg och osund. Samtidigt skrev nämnden i underlaget för beslutet att tanken på förbud mognat fram efter otaliga inspektioner runt om i staden. Samt att övertygelsen var utbredd inom Hälsovårdsnämnden och att de strängaste föreskrifterna i Hälsovårdsstadgan inte var nog utan att svinhållning inom staden borde förbjudas.¹²⁶ De många ärendena i nämndens protokoll rörande svinhållning visar också på att det var utbrett under periodens början men att det avtar allteftersom vi närmar oss sekelskiftet. Dock sker det ständiga undantag och förfrågningar om svinhållning under hela perioden.

Den förbjudna svinhållningen inom staden hade undantag vilket medförde att Hälsovårdsnämnden behandlade ansökningar om att hålla svin i staden. Den 28 maj avslås 23 ansökningar och nämnden lämnade sitt bifall till 9 stycken vilka omgärdas av utförliga beskrivningar om hur denna svinhållning skulle inrättas. Den 5 juli 1886 bestämde Hälsovårdsnämnden att de få som inte ställt sig till efterrättelse angående svinhållningen i staden skulle ställas inför rätta.¹²⁷ Den 29 september fastslår hälsopolisen att de gårdar som hade tillåtelse att hålla svin i staden var så inrättade att det inte fanns några anmärkningar att göra.¹²⁸

Avslutningsvis kan vi slå fast att det inte råder några tvivel om att Hälsovårdsnämndens arbete har en röd tråd som återfinns i Hälsovårdsstadgan för rikets städer. De inledande åren arbetar nämnden mycket med att implementera denna stadga för att sedermera övergå till att förändra bestämmelserna allt eftersom de finner detta nödvändigt. Besiktningarna som genomförs har till syfte att iordningställa staden efter de regler som finns samt att därmed minska de sanitära olägenheterna i staden. Vattenledningssystemet som började byggas under 1875 får en snabb utbredning som också är bra. Inom Hälsovårdsnämnden finns det misstänksamhet mot att låta avlopp från Fjärdingen ledas ned i Fyrisån på grund av vad detta kan göra med vattenkvalitén. Att Hälsovårdsnämnden inte hörsammas i detta ärende är inget annat än en kostnadsfråga. Stadsfullmäktige har ingen vilja att genomföra Hälsovårdsnämndens dyra vattenledningsförslag vilket ovillkorligen leder till att Fjärdingsborna måste samla upp flytande orenligheter i kärl. Dessa bestämmelser lättas vartefter och man inför en flitig spolning av kloaken. Detta kan sammankopplas med utbyggnaden av vattenhämtning och inledandet av vatten till gårdar i staden samt de satsningar som gjordes på grundvattenbrunnar inte bara i Uppsala utan också runt om i landet som nämnts ovan. Fyrisån kanske då spelar ut sin roll som vattenhämtningsställe och därmed behöver inte vattnet vara lika rent.

Det är tydligt att sjukdomsspridning kunde begränsas av förebyggande åtgärder såsom dränering vilket också föreslås för Nya Svartbäcken som en billig och relativt enkel lösning för att minska dödligheten i området. Det statistiska underlaget genererar mer kunskap om

¹²⁵ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 16 september, §§3-5 och 7, 1877, 6 mars, §2

¹²⁶ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1884, 24 maj, §36 och Bilaga om *Svinhållning i staden*

¹²⁷ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1886, 5 juli, §5

¹²⁸ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1886, 29 september, §2

staden och vilka problemområden som finns vilket leder Hälsovårdsnämnden i att rationellt söka svar på varför sjuklighet och dödlighet är större i vissa områden. Det ger också nämnden det erforderliga underlag i sina skrivelser till Stadsfullmäktige och underlag till rapporter till Medicinalstyrelsen.

Latrinhantering i Uppsala 1875-1909

Hälsovårdsnämnden hade från och med sin tillblivelse arbetat med att implementera stadgans bestämmelser på bred front, som ovan visats. Detta arbete innehåller fler delar som inte går att skilja på och som egentligen inte bör skiljas åt heller då det är helheten som är den grundläggande utgångspunkten i det sanitära arbetet. Jag kommer ändå att lämna vatten, svinhållning och medicinväsendet åt sidan för att djupare diskutera latrinhanteringen i Uppsala. I föregående avsnitt har vi sett att Hälsovårdsnämndens arbete följer ett mönster där Hälsovårdsstadgan implementeras och sedermera görs tillägg och förändringar allteftersom staden växer eller åtgärderna inte anses tillräckliga, som i fallet med svinhållningen eller besiktningar. Helt går det inte att behandla latrinsystemet utan de komponenter av avlopp, svinhållning eller vattnets beskaffenhet och tillgång som är en del av detta.

Hälsovårdsnämndens arbete med att förändra latrinhanteringen var i mångt och mycket en konsekvens av de regler som sattes upp i den nya Hälsovårdsstadgan 1874. Arbetet bestod i att tillse att avträden och omhändertagande av latrin stämde överens med de nya reglerna. I detta avsnitt ska jag undersöka besiktningar, upplag, avträden och bortforsling, med avseende på latrin.

1875 angrep den ny tillsatta hälsovårdsnämnden i staden problematiken med att avträdesorenligheter samlades på marken i högar eller gropar. Ansamlings sättet spred en obehaglig doft i staden och det påbjöds att groparna skulle förses med cementunderlag och att väggarna skulle tätas. Detta hjälpte föga och 1885 infördes tunnsystemet där avträdesorenligheten skulle samlas i tunnor som sedermera bortfördes. Detta skedde genom gårdsägarnas försorg, skriver Holmdahl.¹²⁹ Nedan kommer detta att diskuteras utförligare och jag vill då göra en analys av övergången till ett *modernt* ordnat latrinhållningssystem för Uppsala.

Latrinväsendet började diskuteras i Hälsovårdsnämnden redan den första månaden efter nämndens tillblivelse 1875. Bortforslingen av latrin skedde på samma sätt som i många andra städer vid denna tid, genom gårdsägarnas försorg. Men till mötet hade ordföranden i nämnden låtit trycka en diskussionsordning för omvandlingen av latrinväsendet.¹³⁰ I detta dokument tar Hälsovårdsnämnden upp de föreskrifter från Hälsovårdsstadgan för rikets städer från 1874 som skulle implementeras i Uppsala. Denna diskussion, främst om vad §§ 17-21 i Hälsovårdsstadgan berör, handlade dels om avträdenas konstruktion och kärlets beskaffenhet. Därutöver behandlade diskussionen svinhus, fähus och stall samt hur avfall från dessa skulle hanteras, samt hur urin skulle hanteras – köras bort i separata kärl eller nedledas i avloppsledningar.¹³¹

Under mars månads första möte fortsattes diskussionen kring latrinsystemet och nämnden fann att det endast genom ”att den fasta orenlighetens afhemtande verkställdes antingen af särskilda utaf någon allmän myndighet eller enskilt bolag kontrakterade entreprenörer eller [om uppgörelse ej kan nås] om entreprenad [...] genom stadens egen försorg”, som ett gott

¹²⁹ Holmdahl, Barbro (1988): s.167

¹³⁰ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv. 1875, Förslag till ordning för diskussion rörande nya latrin-systemet mm.* Bilaga AI:I se vidare Bilaga 1.

¹³¹ Ibidem.

resultat kunde nås. Varpå en delegation ur nämnden skulle upprätta ett förslag på kontrakt samt att utforma en annons där de nya bestämmelserna tillkännagavs samt en kallelse med ”uppmaning till hugade spekulanter att till Nämnden inkomma med anbud i hemtningarnas öfvertagande”.¹³² Detta kan ses som ett första försök att skapa en ordnad och generell standard för renhållning i staden. Där det fasta avfallet hämtades av entreprenörer mot en avgift.¹³³

I Hälsovårdsstadgan anbefalldes ett, för staden, nytt latrinsystem med tunnor som var lätta att flytta och försedda med täta lock. I Uppsala var gödselgroppar vanligt förekommande och förslaget var att förbjuda dessa. Tunnsystemet var bättre då ”[h]varje gårdsegare känner väl med hvilken olägenhet och kostnader det är förenadt att få afträdesorenligheten bortförd, beroende på svårigheterna att få folk som vill befatta sig dermed i det osnygga och vidriga tillstånd, i hvilket orenligheten befinnes, då de fasta och flytande” ämnena är sammanblandade och i ruttnande tillstånd. Samtidigt fastslogs att tunnsystemet inte var tillräckligt utan en separation av fast och flytande avföring borde ske. Men ändå blev det problem att få bort den flytande orenligheten. Det nya vattenavloppet, som var under konstruktion, kom då väl till pass då urin ”hastigt kan bortföras ur staden innan den ens börjat öfvergå till förruttelse”. Detta förutsatte att den ej innan blandas med fast avföring. Stadsfullmäktige motionerar om en sådan lösning och frågan remitteras till Hälsovårdsnämnden som menade att förslaget bör tillstyrkas men är ändå tveksam till att leda urin ut i Fyrisån, särskilt ovanför Islandsbron mitt inne i staden, som vi tidigare sett. Dessutom påpekade Hälsovårdsnämnden att stagnerande vattenflöden i avledningsrören kunde ge upphov till stank från brunnar vilket borde leda till att en ”flitig spolning med vatten” sker för att inte detta skulle inträffa.¹³⁴

Den 21 januari 1876 tog hälsovårdsnämnden upp de meddelande som skulle införas i tidningarna. I den kungörelse som skulle avlåtats informeras allmänheten att latrinväsendet förändring för att överensstamma med Kungliga hälsovårdsstadgan för rikets städer. Samt att latrinämnen ”skola bortföras i tätt slutna kärl och under sommaren endast nattetid”. Dessutom att latrin förs till ”upplagsställen för alla slags gödselämnen” och de som används är ”åtskilliga temligen långt utom staden belägna från vägar, källor och vattendrag aflägsna platser”, samt att desinfektering sker genom jord öses på under den varma årstiden.¹³⁵

Ett klagomål leder till besiktning och beslutet i detta mål, upptaget i protokollet för den 21 juni 1876, visar tydlig på vilket reglemente som gällde. Det var Handlande Björck i kvarteret Lejonet som hade kallats till Hälsovårdsnämndens möte för att erhålla det beslut som nämnden fattat. ”Hälsovårdsnämnden, som finner det ifrågavarande sanitära [...] förhållandet synnerligen menligt”, både för de boende på gården och de i närbelägna gårdar, förelägger Handlande ”Björck, med stöd af 17 § 5 och 7 mom i Kungl hälsovårdsstadgan för riket den 25 september 1874, wid wite af 50 kronor, att innan den 1 instundande september noggrant rengöra den ifrågavarande gödselstacken, samt derefter igenfyller med torr fyllning och rent grus deruppå, att innan samma tid förendra afträdena, så att de blifwa inrättade i enlighet med 2 mom 2 och 3 punkterna af ovan oberopade [paragraf]¹³⁶ eller försedd med täta underlag,

¹³² Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 4 mars

¹³³ *Hälsovårdsnämnden i Uppsala 100-åriga verksamhet* (1975): s. 11

¹³⁴ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1875, 16 september. *Skrivelse från Stadsfullmäktige till hälsovårdsnämnden*.

¹³⁵ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1876, 21 januari, §5.

¹³⁶ Hälsovårdsstadgan stipulerar i åberopade paragrafer att avträden skall ha täta underlag och ligga högre än den angränsande markens yta samt förses med lätt flyttbara kärl.

som ligga högre än angränsande markens yta och så beskaffad att orenlighet från den icke nedträngas i marken eller utflyter till gård, gata eller annat ställe samt att allmänheten eller närboende icke besväras af afdunstning från den, äfvensom att anskaffa täta och lätt flyttbara kärl för orenlighetens borttagande". Dessutom anmodades Björck att skaffa kärl för uppsamlandet av avfall från hushåll, sopor från rengöringen av gata och gård och dylika ämnen om de inte med en gång bortfördes. Beslutet avslutades som brukligt: "Den, som med detta beslut icke åtnöjer eger" att inom 30 dagar till Kungliga Befallningsmannen i staden inkomma med besvär. Vilket också kom i detta fall varpå det i beslutet fastställda vitet till 50 kronor dubblades. Björcks öden var inte slut där utan den kontroll som utfördes fick nämnden att den 18 januari 1877 lämna in ansökan om åtal mot Björck hos Polismästaren, detta för att denne inte avhjälpit de felaktigheter som fanns rörande gödselstacken och avträdet.¹³⁷

Avträden skulle inrättas i enlighet med Hälsovårdsstadgan från och med 1 januari, 1878, och Hälsovårdsnämnden skrev annons rörande detta. *Hälsovårdsnämnden vill härmed påminna vederbörande gårdsegare derom, att kongl. Majt:s Nådiga Hälsovårdsstadga föreskrifver, att med detta års utgång skola afträden "föreses med täta underlag, som ligga högre än angränsande markens yta, och föröfvrigt vara så beskaffade, att orenlighet från den icke nedtränger i marken eller utflyter till gård, gata eller annat ställe och att allmänheten eller närboende icke besväras af afdunstningen från den. Der ej annorlunda är bestämdt skola de vara så inrättade, att orenligheten emottages i täta och lätt flyttbara kärl." De som inte försätter sina avträden i detta skick riskerar böter med 2-100 kronor. Då redan befintliga avträden sålunda kommer att förändras är det i sundhetens och snygghetens intresse af stor vikt, att der det ske kan, sådan anordning vidtages, att den fasta och flytande orenligheten icke blandas utan hvardera särskildt för sig upptagas.*¹³⁸

Denna påminnelse verkar inte ha haft avsedd verkan, då man under sommarens besiktningar fann att många gårdar vara i dåligt skick med avseende på hälsovårdsnämndens kriterier. Anmärkningarna gällde gödselstad, latrin och sopor, vattenavledning och blandning av avföring.

I hela staden fann Hälsovårdsnämnden att 200 gårdar var i sådant skick att anmärkningar var tvungna att göras gällde avträden, stall, svinhållning och fähus. Med det stora antalet anmärkningar beslöt nämnden att trycka blanketter där gårdsägare anmodades att ordna till de olägenheter som fanns. Detta för att det var tidsödande att kalla alla till nämndens möte.¹³⁹

De nya bestämmelserna medförde givetvis problem för stadens invånare särskilt som det under samma tid byggdes vattenledningar i staden vilket tog mycket av den tillgängliga arbetskraften i anspråk. Dock begränsades antalet förfrågningar om uppskov till ungefär 10 stycket. Varvid de flesta anförde anledningar som rörde ombyggnationer av gården som helhet till varför de var tvungna att vänta med avträdenas omstrukturering. Dessa förfrågningar om uppskov beviljades av Hälsovårdsnämnden.¹⁴⁰

1880-talets inledande år innehöll många besiktningar och sakta men säkert började bestämmelserna falla på plats. Det var många ärenden under de större insatserna för att kontrollera stadens gårdar under 1884 vilket också ledde till många besvär i ämnet men inget av dessa besvär ledde till att Hälsovårdsnämnden ändrade sina beslut.

¹³⁷ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1876, 21 juni och 1877, 18 januari.

¹³⁸ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1877, 6 mars, §2

¹³⁹ Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1878, 30 juli, §10

¹⁴⁰ Se bland annat: Uppsala stadsarkiv: *Hälsovårdsnämndens arkiv*. 1878, 8 januari

Under sommaren 1889 genomfördes den årliga besiktningen av stadens gårdar. Vilket gav anledning till Hälsovårdsnämnden att inkalla 29 gårdsägare från Vaksala och 50 från Stabbylund och Erikslund samt 33 stycken från den *egentliga* staden till Hälsovårdsnämndens sammanträde för att erinra dessa om anmärkningarna samt problemens ändamålsenliga uppordnande. Dessutom anmälde Dr Schultz i september att alla utom en gårdsägare hade avhjälp de anmärkningar som under sommaren hade gjorts.¹⁴¹

Besiktningarna för år 1890 genomfördes och det anmälde inom staden 14 gårdar i Kungsängen, 26 i Svartbäcken, 11 i nya Svartbäcken, 14 i Fjerdings och 12 i Luthagen. De stora flertalet anmärkningar rörde underlag i avträdena samt bortledningen av urin. I protokollet för besiktningarna visar Schultz att inom det planlagda området av staden fanns det 641 avträden. I dessa används 2511 itusågade fotogenkärl, 519 normalkärl (den typ som Hälsovårdsnämnden köpt in och tillhandahöll invånarna), kärra på skenor i 6 gårdar och fyrkantiga trärlåror i 15 gårdar. Vidare fanns underlag av cement på 468, av trä i 143, av tegel i 4, av fältsten i 6 och i 9 gårdar saknades underlag i avträdet. Urinledning fanns på 593 ställen och saknades på 47.¹⁴²

Vid de årliga besiktningarna runt om i staden skedde anmärkningar på avträdenas inrättande under hela perioden. Därmed inte sagt att det inte skedde avsevärda förbättringar men det visar också på att det finns svårigheter att göra avträdesinrättningarna i de olika gårdarna tidsenliga. Detta beror delvis på att gårdsägarna ändå var tvungna att ta hand om avfallet själva samt att det inte prioriterades mest när det gällde att ordna sin gård.

Hälsovårdsnämndens rapport till Medicinalstyrelsen visar på att vatten finns i goda mängder och av god kvalité undantaget är Luthagen. Nämnden skriver att varje gård har besiktats och stor vikt har lagts på nya förstäder och områden. Vad gäller avträden så förhåller det sig mycket olika i olika delar av staden. Vad de ovan nämnda efterforskningarna visat så är anmärkningar skett i 27 gårdar med avseende på avträden inom den Gamla staden. Det är mycket låror som används i stället för de kärl och tunnor som påbjöds. Täta underlag saknas på flertalet ställen. Luthagen hade inga sådana anmärkningar förekommit och den nya stadsdelen nordost om stambanan endast en anmärkning. I nya Svartbäcken var det inte mindre än 17 anmärkningar. Men anmärkningar har hörsammats och gropar fyllts och tunnor anskaffats.

”Bortförandet af afträdes- och affallsämnen ska ännu genom den enskilda gårdsegarens försorg, men Nämnden har under behandling” förslag om ett bildande av ett renhållningsbolag som skall överta renhållningen ”såväl i gårdar som å gator och andra allmänna platser” finns skriver Hälsovårdsnämnden till Medicinalstyrelsen 1885.¹⁴³

¹⁴¹ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv.1889,15 juni, 19 juni, 21 augusti och 21 september

¹⁴² Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. *Bilaga* till 1890, 25 juni, §13

¹⁴³ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv.1885 Bilaga: *Skrivelse till Medicinalstyrelsen*.

Tabellisk uppgifter öfver antalet gårdar, i hvilka vid efterbesiktning 1884 anledning till anmärkning förekommit rörande beskaffenhet af:

	Avträden	Svinhus	Gödselkista	Soplår	Behållare?	Summa
Fjerdingen	11	-	2	3	3	19
Kungsängen	9	1	4	5	5	24
Svartbäcken	7	-	3	6	3	19
Luthagen	-	1	-	20	6	27
Nya Svartbäcken	17	12	4	19	13	55
Stadsdel N.O om stambanan	1	3	-	1	3	8
Summa	45	17	13	54	33	152

Källa: Hälsovårdsnämndens arkiv AI:I, *Skrivelse till Medicinalstyrelsen 1885*.

Bortforsling och upplag

Parallellt med att Hälsovårdsnämnden arbetade med att implementera reglementet för hur latrin skulle hanteras i stadens gårdar pågick arbetet med att förändra hämtning eller bortforslingssystemet. Som nämnts var det 1875 gårdsägarnas ansvar att se till att sopor, skräp och latrin bortfördes till en allmän upplagsplats. Dessa platser var inte tillfredsställande, och Hälsovårdsnämnden motionerar till Drätselkammaren och Stadsfullmäktige vid flera tillfällen att dessa bör förflyttas då klagomål inkommer. Problemet var också att staden växte och därmed blev avståndet längre för boende i de centrala delar av staden. En problematik som utreddes för första gången redan 1875 då herrarna Een och Schultz skulle besiktiga upplagsplatserna för kreatursspillning, avträdesämnen och annan orenlighet för att sedermera inkomma med förslag på huruvida eventuella olämpliga platser skulle förändras eller flyttas.¹⁴⁴

Påföljande möte presenterades förslaget och en skrivelse skickas till Drätselkammaren. Förslaget beskrev att upplagsplatsen invid Upsala-Gefle järnväg, utanför Gamla Bommen, borde förbjudas. Till Drätselkammaren skickades skrivelse om att denna plats ej uppfyllde de krav som fanns för upplagsplatser i §21 moment 1 i hälsovårdsstadgan. Varvid drätselkammaren anmodades att skyndsamt rengöra platsen och flytta upplagsplatsen, då denna inte mötte de krav på sundhet och snygghet.¹⁴⁵ Fler upplagsplatser de vid, Slottsvägen, järnvägslinjen, G.a Uppsalavägen, utanför Kungsängstullen, borde flyttas då de låg alldeles för nära bebyggt område. Stanken som kom från dessa platser är ”serdelses besvärande för de personer, hvilka färdas med bantågen” [...] och även angående den vid Slottsvägen som bör flyttas åt sydost ”till nästbelägen höjd, på sidan om Kronoparken, hvarigenom den fördel vinnes att då vinder ligger åt staden till, osunda rester från upplagsplatsen af skogen hindras att drifva ned till staden” och till den ”mycket begagnande promenadplats, såsom hitledes ofta nog inträffat, synnerligen under sommartiden”. Även platsen vid Kungsängstullen låg för nära staden och allmänna platser. Dessutom var samtliga platser i behov av inhägnad vilket också

¹⁴⁴ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv.1875, 4 mars, §2

¹⁴⁵ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv.1875, 22 mars, §3

gällde för de vägar som ledde ut till platserna samt att ett räcke eller dylikt var lämpligt att sätta upp för att underlätta avstjälningen.¹⁴⁶

Den 17 april skickades Hälsovårdsnämndens beslut till drätselkammaren som anmodades att flytta och tillse rengöring och igenfyllnad av angivna upplagsplatser samt de ovannämnda räckenas uppsättande samt ”att desinfektion af upplagen genom påfyllning av jord på verkställes minst hvar 14:de dag under den warma årstiden från 15 maj till 15 okt.”¹⁴⁷ Gödselupplagsplatserna var inte särdeles trevliga platser och att de *desinfekterades* var 14 dag under sommaren tycks vara lite. Av de ovannämnda förändringarna av läge på upplagsplatserna skedde endast en, den vid Gamla Upsalavägen, de andra var tvungna att förhandlas med jordägare som i och med skiftesreformerna var ägare av jorden runt om staden. Men målet för Hälsovårdsnämnden var att undersöka och genomföra hur ”gödselupplagsplatserna å stadens egor kunde förflyttas på så långt afstånd från de bebyggda delarne af staden som möjligt på samma gång de aflägsnades från allmänna farvägar och promenader”.¹⁴⁸

Detta visar på att problematiken är tvådelad när det gäller införande av nytt latrinsystem och problemen med gammal latrinhållning i en växande stad. Problemet med att ha latrinsystemet ordnat enligt de äldre premisserna genererar obehag för de som bor eller vistas nära upplagsplatserna. Men att flytta dessa innebar problem med bortforslingen i privat regi. Från styrandes håll var det hälsoaspekter och trevnad som genererar en eventuell förflyttning av upplagsplatser samtidigt som detta försvårade för medborgarna. Därmed måste de negativa konsekvenserna av förändringarna dämpas på ett lämpligt sätt. Antingen genom att låta marknaden sköta problemet och ett privat bolag tar initiativ till att ombesörja bortforsling av latrin och sopor, alternativ två är att staden arrangerade detta.

I och med att synen på smittospridning skiftade från att baseras på lukt, miasmer, till att mer och mer luta åt teorier om luktfria bakterier fick exempelvis användningen av pudrett andra innebörder än att minska smitta. Den främsta effekten, vilket också gjorde att det användes i fortsättningen, var dels de stora fördelarna av dess deodoriserande effekt samt att det blandat med latrin var ett gott gödningsmedel.¹⁴⁹ Miasmateorin däremot förordade att pudrett skulle minska lukten och därmed också risken för smitta. De tankar som förs fram i arbetet med renhållningen i staden syftar ofta till att reducera smitta, sedan om det är för smittoorsaken eller för trevnad som pudrett eller annat deodoriserande ämne används skiftar under den undersökta perioden, vilket också accentuerar den diskussion om smittoorsaker som fanns under 1800-talet.

En kungörelse 1892 i stadens tidningar redogjorde för åtgärder som gårdsägarna skulle vidta på grund av faran för kolerans spridning. Där påpekade Hälsovårdsnämnden att tömning av avträdeskärl och soplådor skulle ske en gång i veckan och kärlden skulle desinficeras med klorkalk eller annat lämpligt medel och man uppmanade staden invånare att ta extra hänsyn till renligheten och snyggheten i staden.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv.1875, 17 april Bilaga: *Underlag till beslut*.

¹⁴⁷ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv.1875, 17 april, §8

¹⁴⁸ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv.1875, 3 augusti, §8

¹⁴⁹ Nyström, Lars (2006): s.65-69

¹⁵⁰ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1892, 8 augusti, §8, *Bilaga*

Renhållningsbolag

Frågan om renhållningsbolag tas upp i protokollen för den 21 januari 1885 (§6) då ett förslag diskuterades. Frågan hade berörts under hösten och diskuterades nu på sammanträde för första gången. Nämnden beslutade att ordföranden skulle sammankalla spekulanter för bolagets bildande till möte där intresserade skulle komma och dryfta frågan. Efter detta möte föll det på en kommitté att utforma ett nytt förslag till hur detta skulle gestalta sig och utlåtandet om detta förslag togs upp av Dr Schultz på mötet den 11 april. Schultz föredrog det nya förslaget för renhållningsverket och det föreföll som det ur sanitär synpunkt i alla fall var ett gott förslag för *anordning af renhållningsväsendet i staden*.¹⁵¹ I september meddelade samme Schultz hur renhållningsbolaget ordnats i Helsingborg och menade att goda lärdomar kunde tas därifrån. Det var organisationen av bolaget, som aktiebolag eller som kommunalt bolag, som diskuterades –utöver de sanitära aspekterna.¹⁵² Inget beslut fattades dock under detta år om hur det skulle utformas eller organiseras.

Den 31 mars 1886 föredrogs ett första utkast till kontrakt för renhållningsentreprenörer i Uppsala. I kontraktsförslaget, som antogs av Hälsovårdsnämnden, skrivs att entreprenörerna skall forsla bort orenligheter en gång per vecka i de gårdar som denne ansvarar för. Orenligheter var ”afskrädesämnen, afträden, sopor och all annan orenlighet utom samlingar av upphuggen is eller af murbruk och andra lemningar efter nybyggande eller reparationsarbeten”. För att privatpersoner skulle kunna åtnjuta denna tjänst måste latrinavfallet vara samlade i täta och lätt flyttbara kärl och annan orenlighet ”uppsamlade så, att ej någon längre tidsafdrag åstadkommes vid pålastning.” Begagnandet av tjänsten kostade 2 kronor och 75 öre per år för varje avträdeskärl och pengarna går oavkortat till de entreprenörer som utförde arbetet. Men Drätselkammaren föreslås ansvara för att pengarna, det vill säga ta emot inbetalningar och betala entreprenören varje månad de pengar som denne förtjänade under månadens gång. Möjligheten att utöka tjänsten fanns också och därmed ökade kostnaden med 2,75 kronor per kärl. Dock var entreprenören nödtvungen att utföra det arbete som gårdsägarna betalade för. Entreprenören var också skyldig till att betala för utfört eller försumligt arbete.

Den diskussion som följde av förslaget visade att nämnden gillade detta sätt att ordna renhållningsväsendet förutsatt att Drätselkammaren antog sin roll. Vissa smärre detaljer ändrades. Hämtningen behövde inte ske varje vecka under vintertid. Fem lantbrukare anmälde sig till att bli renhållningsentreprenörer och Hälsovårdsnämnden tillgodosåg deras vilja att ändra hämtningsfrekvensen till var fjortonde dag. Vidare skulle listor anslås där gårdsägare kunde teckna sig för begagnandet av renhållningstjänsten.

Den 7 maj i Hälsovårdsnämndens protokoll skrev nämnden att en skrivelse till Drätselkammaren skulle avsändas som visar att Hälsovårdsnämnden har upprättat kontrakt med de fem lantbrukarna om hämtningen av orenligheter samt att listorna sänts ut och att intresset var stort vilket visas genom att 120 gårdsägare redan hade tecknat sig för hämtning av avträdeskärl för 2.75 kronor per år och kärl. Drätselkammaren förfrågas om de kunde tänka sig att sörja för de finansiella aspekterna av arrangemanget. Under sommaren hade ledamöter från Hälsovårdsnämnden möte med entreprenörerna och delar in staden i distrikt varvid hämtningen kunde börja från och med 1 juli, 1886.¹⁵³

¹⁵¹ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1885, 18 mars, §21 och 11 april, §2 och 3

¹⁵² Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1885, 11 september.

¹⁵³ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1886, 28 juni, §36

Renhållningsentreprenörerna startade sin verksamhet på utsatt tid dock förändrades arrangemanget något då förste stadsläkare Dr. Schultz tillkännagav för nämnden den 5 juli 1886 att Drätselkammaren inte var villig att handlägga de ekonomiska aspekterna. Detta löste sig emellertid då sekreteraren i Hälsovårdsnämnden hade hand om detta under den inledande tiden vilket nämnden gillade och bestämde att denna lösning skulle råda tillsvidare.¹⁵⁴

1887 förnyades kontrakten med de ursprungliga entreprenörerna, vilket också blev arrangemanget för de nästkommande åren. Det var inte svårt för hälsovårdsnämnden att finna lantbrukare för bortforslingen. Detta visas tydligt då en lantbrukare insände en skrivelse för att avsluta sitt kontrakt varvid snabbt två skrivelser från andra lantbrukare inkom med önskemål om att överta kontraktet.¹⁵⁵

Den 1 juni 1887 bestämde nämnden att inköpa 50 stycken avträdeskärl för 2,50kr styck för att sälja vidare till gårdsägare i staden till samma pris, detta för att underlätta hämtningen. Renhållningsentreprenörerna förklarade i en skrivelse under hösten 1890 att staden bör tillåta att hämtningen av avskräden och latrin sker hela dygnet under vintern. Detta för att det var förenligt med faror att behöva utföra arbetet i mörker. Hälsovårdsnämnden skickade förslaget, som de gillade, till Magistraten som också de ansåg det rimligt att tillstyrka detta.¹⁵⁶

Staden tar över

Renhållningsentreprenören Nyströms område önskade *Upsala arbetshem* överta vilket Nämnden biföll på grund av ”hänsyn till arbetshemmets behjärtansvärda rykte”.¹⁵⁷

Nästan ett år senare avsade sig också Lantbrukare Ekvall sitt kontrakt för renhållningen i staden, hans distrikt tillföll också det arbetshemmet.¹⁵⁸ Kontrakten med kvarvarande Andrén och Arbetshemmets kontrakt för renhållningen förlängdes med ett år enligt beslut 12 juli 1891.¹⁵⁹ 2 april 1892 ville arbetshemmet ta över det tredje renhållningsdistriktet i staden vilket medförde att de hade hand om alla distrikt i staden. Detta bifölls av Hälsovårdsnämnden och bytet från rådande entreprenör till arbetshemmet skulle ske den 1 juli då kontrakten skulle förnyas. Detta beslut togs mot bakgrund att många klagomål hade inkommit ”öfver det sätt, hvarpå Andrén fullgjort sitt uppdrag, och af flere skäl önskligt vore att äfven detta distrikt öfvertages af arbetshemmet”.¹⁶⁰ Således skedde all hämtning av latrin och avfall vid 1892 av stadens arbetshem. Därmed är det helt och hållet under stadens försorg trots att det var Hälsovårdsnämnden som kontrakterade en annan förvaltning till hämtning. Detta underlättade kontrollen av latrinsystemet och gav hela staden ett enhetligt hämtningssystem som blev lättare att arbeta med och därmed mer rationellt i och med att kontroll och förändringar underlättades.

Till magistraten skickades en skrivelse som skulle ingå i deras 5-årsberättelse för 1886-1890 varvid Hälsovårdsnämnden yttrade att renhållningsväsendet har förbättrats sedan Hälsovårdsnämnden antagit renhållningsentreprenörer som sörjer för orenligheternas

¹⁵⁴ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1886, 5 juli, §4

¹⁵⁵ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1887, 18 juni, §5, 1888, 5 maj, §6, 1889, 20 mars, §6 samt angående uppsägning av kontrakt 1888, 3 mars §4, samt 1888, 5 september *inkomna skrivelser*.

¹⁵⁶ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1890, 23 sep, §27 och 1890, 19 nov, §6.

¹⁵⁷ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1890, 26 april, §7

¹⁵⁸ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1891, 25 april, §10

¹⁵⁹ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1891, 12 juli, §10

¹⁶⁰ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1892, 2 april

bortförande från staden.¹⁶¹ Hälsovårdsnämnden hade fortfarande hand om det administrativa gällande upptagande av avgifter för hämtningen.

En inkommen skrivelse om införandet av torvmullssystem skickades ut i nämnden vilket avslogs och sedermera även initiativtagaren malmöbon Weibulls förslag om att denne skulle överta renhållningsverksamheten i staden.¹⁶² Dock inköpte Hälsovårdsnämnden, på Dr Schultz förslag, 20 balar torvmull att tillhandahålla allmänheten ett år senare, beslutet togs 22 maj 1891.¹⁶³

Den 30 oktober anmäler 1:a stadsläkaren Bolin, Dr Schultz avled i början av året, att han har för avsikt att presentera förslag om ordnandet av renhållningsväsendet i staden och föreslog att en kommitté skulle tillsättas. 1:a stadsläkaren skulle presentera en utförlig beskrivning av renhållningen i staden och på vilket sätt en förändring skulle bidra med en positiv förändring.¹⁶⁴ Nämnden beslöt den 5:e december samma år att låta entreprenören inkomma med framställning om renhållningens ordningar innan ytterligare steg kunde tas.

Uppsala arbetshem meddelar sommaren 1896 att de inte ville förnya sitt kontrakt för renhållningen i staden. De kom att ta hand om arbetet fram tills dess att Hälsovårdsnämnden hade ordnat med nya entreprenörer eller en annan lösning på problemet.¹⁶⁵ Hälsovårdsnämnden annonserade om spekulanter på renhållningskontrakt under juli och anbuderna kom in varvid Hälsovårdsnämnden kontrakterade två entreprenörer för ändamålet i september 1896, de får även kontrakt påföljande år.¹⁶⁶ 1895 begagnar 230 gårdar entreprenörstjänsten medan övriga gårdar, omkring 450 handhar bortforslingen själva.¹⁶⁷

1898 framlades ett förslag till ordnandet av renhållningen i Uppsala vilket diskuterades i nämnden under mötena i oktober, november och påföljande år. Vad som ändrades i förslaget var storleken och beskaffenheten av kärnen samt ansvaret för avträden, soplårars beskaffenhet. Vissa paragrafer preciseras och den 30 oktober 1899 är förslaget klart och en skrivelse avgick till Stadsfullmäktige. I första stadsläkarens berättelse 1898 skrev han att målet med renhållningssystemet borde vara att staden övertar all renhållning på grund av att flera aktörer genererar en ojämlikhet vilket försvårar tillsynen av systemet. Mer tillsyn krävdes och man måste precisera föreskrifterna för renhållningen. Därmed är det lättare att alla gårdar har ett system och en aktör för renhållningen. I samma skrivelse menade stadsläkaren att gödselkistor som användes, främst i förstäderna, innehöll allsköns orenligheter vilket inte var meningen. Samtidigt hade de ofta borrhål i botten så att flytande orenligheter skulle rinna ned i marken. Avlopp krävdes för att detta skulle stävjas och möjliggöra ett fullgott renhållningsväsen i staden.¹⁶⁸

Arrangemanget med entreprenörer som sörjde för varsitt område i staden och hämtar avfallet för att sedan forsla ut det ur staden till sina respektive lantgårdar eller till de upplagsplatser som fanns fortgick mot slutet av 1890-talet. Då var entreprenörerna tre till antalet och avgiften för tjänsten är densamma, det vill säga 2.75 kr per kärle och år. I Årsberättelsen från 1898 beskrev nämnden arrangemanget och menar att avträdena i många gårdar ändå lämnar mycket

¹⁶¹ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. , 1891 , 12 juni, §3

¹⁶² Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1889, 21 augusti, §25 och 1890, 14 januari

¹⁶³ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1891, 22 maj, §9

¹⁶⁴ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1895, 30 okt

¹⁶⁵ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1896, 18 juni

¹⁶⁶ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1897, 31 maj, §9

¹⁶⁷ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. Årsberättelse 1895

¹⁶⁸ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1898, 3 september, §22 Bilaga

att önska särskilt gällde detta kärrens uppsättning och beskaffenhet. Besiktningarna gav dock goda resultat i enskilda fall men det krävdes mer preciserade allmänna bestämmelser för att problemen skulle få en ändamålsenlig lösning.¹⁶⁹ Dessa mer precisa bestämmelser arbetades fram efter hand i och med att diskussioner om ny renhållningsstadga och renhållningsverk tog fart kring 1898. I påföljande års redogörelse till Medicinalstyrelsen skrev Hälsovårdsnämnden att renhållningsförslaget från 1898 diskuterats men att nämnden inte kunnat fastslå ett slutgiltigt förslag. 250 gårdsägare använde sig av entreprenörtjänsten för orenligheternas bortforsling och cirka 400 gårdsägare utförde själva bortforslingen. Underlag av cement hade på flera gårdar ordnats under året medan kärrens beskaffenhet fortfarande var växlande. Avsågade fotogenkärl är vanligast, 2964 stycken i staden, normalkärl av trä cirka 835 som tillhandahölls av nämnden och av andra sorter användes ungefär 130 kärl.¹⁷⁰

År 1900 dominerade två stora frågor Hälsovårdsnämndens arbete: renhållningsväsendet och ett nytt epidemisjukhus. Vad gäller renhållningen hade det getts ett förslag på ny renhållningsstadga för skötsel av avträden, stall, svinhus och fähus samt bortforslingen av orenligheter. Hälsovårdsnämnden hade hemställt till Stadsfullmäktige att de bör ”fatta beslut om vidgande för kommunens räkning af sådana anordningar för orenlighetens bortforsling från staden som till underlättande af renhållningsstadgans efterlevnad i detta hänseende äro nödvändigt.”. Det som krävde att kommunen vidgar sitt ansvar var att kärren skulle tömmas utanför staden och ersättas vid hämtning av rena kärl vilket förde med sig att entreprenören skulle ha anläggningar för att rengöra och desinfektera kärren. Då det inte var troligt att någon entreprenör skulle vara villig att anskaffa de erforderliga byggnaderna, med ångpannor och andra tillbehör, gjorde att Hälsovårdsnämnden ansåg att staden skall bekosta och införa detta system. Möjligen kunde detta lösas genom ett renhållningsbolag men ett sådant bolag torde ändå behöva kommunens finansiella hjälp, ansåg Hälsovårdsnämnden. Om Stadsfullmäktige gick på Hälsovårdsnämndens linje, att den föreslagna renhållningsordningen är bra, skulle konsekvensen bli ett renhållningsverk.

De andra förändringarna som skedde under 1900 var att kommunen hade fyra renhållningsentreprenörer och deras arbete hade renderat vissa förbättringar vad gäller gårdarnas avträden och avfallskärl. Priset för hämtning har stigit till 3 kronor per kärl och år. 270 gårdar i staden begagnade denna tjänst och 490 gjorde det ej. Dessutom hade staden fått sin första vattenklosett vars vatten nedleddes i Fyrisån nedom Islandsfallet. I Årsberättelsen skrev Hälsovårdsnämnden att denna anordning gjordes möjlig genom nämndens försorg, givetvis med vissa villkor på rening och dylikt.¹⁷¹ 11 år tidigare hade Hälsovårdsnämnden avslagit ansökan om att installera vattenklosett i ett av stadens hus. Den 20 mars 1889 avlog Hälsovårdsnämnden Akademidocent Laurells förfrågan att installera vattenklosett. I sin skrivelse till Hälsovårdsnämnden skrev Laurell att en ingenjör Larsson framhållit att detta ”i sanitärt och snygghets-hänseende särdeles utmärkt[a]” system var att föredra. Nämnden ansåg dock att ”användandet af nämnde system [är] olämpligt hvarjämte Nämnden vill fästa uppmärksamheten derå, att systemets användning stred mot reglementet för stadens vattenafledning”.¹⁷² Detta hade alltså ändrats till 1900 då kapacitet i avloppen och nödvändiga reningsförfaranden kunde åstadkommas så att endast flytande orenlighet nådde ner i Fyrisån.

¹⁶⁹ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. *Årsberättelse* 1898

¹⁷⁰ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. *Årsberättelse* 1899

¹⁷¹ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. *Årsberättelse* 1899

¹⁷² Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1889, 20 mars, §5

Vi ser därmed en viss omvandling vid sekelskiftet då entreprenörssystemet förändras, sakta men säkert, för att uppnå en större effektivitet och en bättre allmän standard. 1901 var latrinsystemet fortfarande det kända tunnsystemet och kärlen var till största delen fotogenkärll (2312 stycken) normalkärll av trä (1194 stycken) 761 är av övrig sort. Vattenklosett finns i Flustret och i ett ytterligare privat hus. Ingen reell förändring har skett i andelen som begagnar renhållningstjänsten 270 gårdar mot 490 som sköter bortforslingen i egen regi. I årsberättelsen för 1901 skriver nämnden att en kommitté utredde förslaget om ett kommunalt reningsverk.

Vad gäller tillgodogörandet av orenligheten befattade sig kommunen inte med detta. Sopor och andra avfall från gårdar handhas som latrin och kommunen har inte heller något med det att göra utöver de kontrakterade entreprenörerna.¹⁷³ Ordningen, med avseende på latrinsystemet, ändrades inte heller påföljande år men förslaget om ett reningsverk har då passerat vidare från Stadsfullmäktige till Drätselkammaren. Hälsovårdsnämnden skriver "[m]ed anledning af en skrifelse från Hälsovårdsnämnden angående fullständigt ordnande af renhållningsväsendet uppdrogo stadsfullmäktige i mars 1901 åt en särskild kommitté att efter verkställd utredning inkomma med yttrande och förslag i ärendet. I skrifelsen af den 24 april 1902 gjorde kommitterade hemställan om inrättande af ett renhållningsverk i förening med svingård för tillgodogörandet af det till svinföda lämpliga affallet. Detta kommitterades förslag, som på det lifligaste tillstyrktes af hälsovårdsnämnden, hvilat för närvarande hos drätselkammaren." Förslaget beräknades kosta 85147 kronor.¹⁷⁴

T.f stadsläkare Ernst Bolin skrev i ett utlåtande om den nya renhållningsstadgan och renhållningsverk år 1902 att de kommitterades förslag var bra men att det fanns vissa saker som bör poängteras. Angående att staden skulle ta ansvar för bortforslingen av fasta orenligheter samt anlägga en pudretfabrik för tillgodogörandet av latrin, tillstyrks å det livligaste då det låg i linje med ett av de två förslagen som Hälsovårdsnämnden gett till stadsfullmäktige 28 september, 1900. Det var ett bra och billigt sätt att ordna renhållningsväsendet. Dessutom ansåg förste stadsläkare Bolin, i likhet med kommittén att staden borde hålla i hela ansvaret och eventuellt senare låta entreprenörer komma med i bilden och ta över ansvaret. Och då skulle även fabriken att ställas till deras förfogande. Anläggande av svingård var bra, då det är grunden i ekonomin i renhållningssystemet och tillgodogörandet av avfall som svinmat är en ekonomisk aspekt och inte en tanke om, vad vi idag skulle kalla, kretslopp. Förslaget om läge på renhållningsverket var gott med tanke på kommunikationer och transporter, järnvägen med eventuella sidospår och ångbåtshamnen. Dock var det inom stadsplanelagt område vilket föranledde Bolin att tvivla. Detta på grund av att renhållningsverket skulle komma för tätt intill det bebyggda områdena och planerad bebyggelse. Därför ansåg stadsläkare Bolin att det mest lämpliga var att söka annan plats för renhållningsverket. Erfarenheter från Västerås hade visat att det klagades en hel del på renhållningsverket som där låg nära stadsbebyggelse, vilket hörsammats i Eskilstuna där verket byggdes utanför stadsplanen.

Att Eskilstunamodellen stått som förebild ser han som bra men samtidigt fanns det inga sanitära missförhållanden i att sammanblanda svinmat och *galoscher* i samma kärll om inte innehållet i kärlet skulle bli svinmat. Därmed var de bestämmelser som åsyftas i förslaget endast nödvändiga för de som skulle komma att låta renhållningsverket ta hand om deras avfall. Bolin ansåg att det var principiellt oriktigt att alla skulle åläggas att inrätta sina avträden som föreskrivet var. Dessutom oroades han av att stadgans bestämmelser, rörande

¹⁷³ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. Årsberättelse 1901

¹⁷⁴ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. Årsberättelse 1902. s. 4

fåhus och avträden med mera, trampade på Hälsovårdsnämndens jurisdiktion vilket inte var förenligt med rådande Hälsovårdsstadga.¹⁷⁵

Vidare ansåg Bolin att den föreslagna renhållningsskatten som varje gård med avträde skulle erläggas var nödvändig. Några anmärkningar rörande stadgan fanns. Bland annat låg det ett grundantagande i förslaget om att alla i staden skulle omfattas av tjänsten vilket inte var nödvändigt eller självklart. Att skräp skulle delas in i olika kategorier hade inte någon sanitär betydelse men betydelse för renhållningsstyrelsens arbete. Att då ålägga hela staden samma regler som går i renhållningsverkets linje var fel då de det inte fanns en hygienisk eller sanitär aspekt i att blanda olika slags avfall. Ytterligare är ordnandet av latrinkärl varvid det föreskrevs att de skulle vara stålplåtskärl vilket inte var hygieniskt motiverat utan renhållningsverkets preferens. Därmed var det inte nödvändigt att detta skrevs i stadgan utan bara i de bestämmelser som åligger de som begagnar tjänsten. Man bör således skilja på renhållningsstadga och de föreskrifter som gäller för renhållningsverkets hämtning, framhöll Bolin. Angående förslaget om torvströ i latrinerna anser 1:a stadsläkare att det var mer praktiskt, rätt proportioner latrin och torvströ för tillredning av pudrett som motiverar, ur hygienisk synpunkt är det bara lukten som förevinner. Därmed bör det så också skrivas enligt Hälsovårdsnämndens förslag. Andra vinster ur hygieniska synpunkter kunde ej påvisas och eftersom det är den rätta blandningen som eftersträvas borde Hälsovårdsnämndens lydelse användas, avslutar Bolin.¹⁷⁶

I årsberättelsen av 1904 meddelades att Stadsfullmäktige antagit förslaget om renhållningsverk med svingård samt den 20 maj 1904 antagna ordningsstadgan för renhållning i Uppsala. De mest betydelsefulla punkterna i denna nya stadga var att bortforslingen av orenligheter i gårdarna övertogs av staden och den tillsatta renhållningsstyrelsen. Bortforslingen verkställdes kostnadsfritt för gårdsägarna och de bortforslade kärlen byttes ut mot nya rengjorda kärl. I fråga om uppsamlingen av orenligheter tillämpades ”separationssystemet”; köksavfall, sopor och dylikt samt ”skräp” uppsamlas i skilda kärl. Dessutom innefattade den nya stadgan skärpta bestämmelser rörande anordningen av stall, fåhus samt avträden. ”I fråga om de senare kommer stadgan att i ett stort antal gårdar göra ’revolution’, nämligen i de gårdar, där avträden sedan gammalt äro belägna en trappa upp.” Detta ommöjliggjordes genom de nya bestämmelserna. Platsen för renhållningsverket beslutades till Boländerna där kommunikationer, järnvägsanslutning, lättas kunde göras och platsen tillgodosåg också kravet på avstånd från de bebyggda områdena.¹⁷⁷

Platsförslaget mötte motstånd från allmänheten, de närboende menade att avståndet, cirka 700 meter, var för kort från de redan bebyggda delarna av staden till de tomter där verket skulle uppföras. De menade att de avdunstningar som skulle komma ske var skadliga för dem, detta besvär avslogs av kungliga befallningshavaren i staden samt senare av kungl. Maj:t.¹⁷⁸

Ny renhållningsstadga

Renhållningsstadgan antogs 1904 men skulle börja gälla 1 januari, 1907 på grund av förseningar i byggandet av renhållningsverket. Dock togs det i bruk hösten 1906. Att få gårdarna i rätt skick var ett mödosamt arbete. De nya stadgarna stipulerade att stadens renhållning tillkommer renhållningsstyrelsen.

¹⁷⁵ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1902, 17 juni *Bilaga*

¹⁷⁶ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1902, 17 juni, *Bilagor Ernst Bolin T.f första stadsläkare.*

¹⁷⁷ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. *Årsberättelse 1904*

¹⁷⁸ *Uppsala stads renhållningsverk – Från dess början till och med år 1909.* s. 8

I paragraf 6 av renhållningsstadgan skrevs det att utöver bestämmelserna i Hälsovårdsstadgans §17 moment 1-3 gällde att stålplåtskärl endast får användas, urinavledningen skulle ske till kloak och att urinskärmar av godkänd sort skulle användas. Dessutom fick det inte vara några svårigheter för renhållningspersonalen att byta kärl i avträdet samt att golvet skulle vara av asfalt eller annat material som ej drar åt sig fukt dessutom skall orenligheten i gårdsavträdeskärl dagligen, genom gårdsägarens försorg, överströs med torvmull, torvströ eller annat lämpligt, av Hälsovårdsnämnden, godkänt ämne. Latrinkärlden fick inte tömmas på plats utan skulle bortforslas, med dess innehåll, och rengjorda kärl sättas in. De rena kärlden hade 30 centimeter torvströ i botten.

I paragraf nio stipulerades att de urinkurar som fanns skulle anslutas till kloak och om det inte fanns kloak i närheten skulle uppsamling ske i kärl med torvströ. Underlaget fick inte ta åt sig fukt och väggarna täckas upp till en meter och kurar utan anslutning till kloak skall tömmas vid behov. Urinkurar, eller allmänna pissoarer, sattes upp på förslag av Hälsovårdsnämnden redan långt tidigare. Under våren 1877 väcktes frågan att för sundheten och snyggheten i staden inrätta ett antal allmänna pissoarer. Hälsovårdsnämnden skrev till Stadsfullmäktige att "[s]om Hälsovårdsnämnden anser det vara af väsentlig nytta i sanitärt hänseende att allmänna s.k. urinkurar på lätt tillgängliga och mera trafikerade platser inom staden upprättas". Hälsovårdsnämnden ber Stadsfullmäktige att anslå pengar till fyra stycken, till att börja med. Och dessa skulle placeras vid (1) rådhusgården eller porten därstädes, (2) Platsen omkring Nybron eller i dess närhet, (3) I strömparterren bakom vattenledningens hus, (4) På St Eriks torg i hörnet av trädplanteringen. Alla dessa fyra urinkurar visade sig sedermera stinka och 6 september, 1880 skickar Hälsovårdsnämnden en hemställan till stadsfullmäktige att leda in vatten i dem så att de ständigt spolas.¹⁷⁹

I renhållningsstadgans 10:e paragraf stipulerades hur sortering av olika avfallssorter skulle ske. Det som räknades till (i) *svinmat* (matrester, köksafskräde och dylikt) samlades i täta och lätt flyttbara kärl, "[d]essa avfall får ej blandas med andra avfall vilket gårdsägaren nog samt bör tillse. (ii) *Sopor* från gård, gata och boningsrum även från kloakbrunn upptagna orenligheter, aska, trädgårdsavfall och dylikt "som äro lämpliga gödningsämnen skall uppsamlas i täta kärl af trä". (iii) *Stallspillning*; även torvströ och flytande orenligheter skall uppsamlas i täta och lätt flyttbara kärl om högst 16 hektoliter. Detta på gårdar där ej gödselkammare godkänts.

Till avdelnings (iv) *skräp* "hvarmed förstås affall, ej användbart till svinmat eller gödningsämne", såsom husgeråd, kläder, papper, glas och porslin skall uppsamlas i särskild behållare. Dessutom skulle (v) *fabriksavfall* upptas särskilt för sig. De flytande ämnena som inte passade in ovan utslås i brunn. Svinmats- sop-, och stallavfallskärlden skulle tömmas minst 2 gånger per månad eller vid behov. Kloakbrunnen skall rengöras minst en gång per månad.

I förslaget visas att bortforslingen av latrin, svinmat, sopor, skräp och stallspillning verkställs genom renhållningsverket. Övriga ämnen såsom fabriksopor, byggnadsmaterial, snö, is, jord, döda djur och slaskvatten ombesörjer gårdsägaren själv för.¹⁸⁰ Det föll på gårdsägarna, enligt § 16, att bekosta kärl, avträdenas och kurarnas iordningställande till efterlevnad av ordningsreglerna. Men svinmatsbehållare bekostade renhållningsverket. Dessutom tillhandöll renhållningsstyrelsen rätt sorts kärl till avträdena. Men gårdsägarna var tvungna att bekosta ett sådant kärl per avträde utbyteskärlden var dock kostnadsfria. Som i tidigare arrangemang med

¹⁷⁹ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. 1877, 26 mars, §6 och 1877, 7 maj, §10 samt 1880, 6 september, §3

¹⁸⁰ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. *Förslag till ny renhållningsstadga 1902* §15

renhållningsentreprenörer kunde gårdsägarna beställa budning av avskräden efter behov, detta mot en extra avgift.¹⁸¹

För att tillse en god arbetsstyrka menade renhållningsstyrelsen tidigt att arbetarbostäder skulle anläggas i närheten av verket. De skrev till fullmäktige att ”enda sättet för att få en duglig och pålitlig stam af arbetare vore att goda och lämpliga bostäder uppfördes i verkets närhet för så många arbetare, som behöfves”.¹⁸² Arbetarna hade i övrigt också ganska goda förutsättningar då de åtnjöt fri läkarvård och halv lön vid sjukdom upp till 30 dagar.

Vid verket anlades svinhus för 350 djur och ett slakteri. Utöver köttet från de uppfödda grisarna var pudrettförsäljningen den stora inkomstkällan. Pudrett producerades genom att latrinavfall blandades med torvströ och såldes till lantbrukare. Sopor forslades också ut till verket där ett upplag fanns för den obrukbara delen av skräpet det som gick komposterades och de till latbruk dugliga lades på upplag som bestämdes av lantbrukare i närheten så att både köpare och säljare lätt kunde forsla gödselsopor dit. Även obrukbart skräp forslades till tomterna kring renhållningsverket där de deponerades i en grusgrop som snabbt fick ersättas med ett annat upplag för detta ändamål. Denna bortforsling, av exempelvis fabriksopor, papper och så vidare, skedde mot en extra betalning.

Svinförsäljningen gick till en början dåligt och det spreds rykten om att svinen vid renhållningsverket föddes upp på latrin. Genom att ordna öppna visningar 1907 försökte renhållningsstyrelsen stoppa denna skröna, vilket också skedde.¹⁸³

Arbetet med nytt renhållningssystem innefattade många aspekter. Vatten, luft, mark var de tre huvudområdena som skulle skyddas. Genom att arbeta med bortforslingssystemets effektivisering och rationalisering i flera steg nådde Hälsovårdsnämnden resultat. Vi har sett att deras arbete går längs en ganska klar linje. Första delen av arbetet bestod i att iordningställa avträden i det skick som Hälsovårdsstadgan stipulerar, vilket gick sakta och med varierande framgång. Givetvis kom detta arbete endast till skott på grund av det nya reglementet och det var viktigt för Hälsovårdsnämnden att bygga upp en tillit till de nya reglerna vilket medförde att man gick varsamt fram. I och med att hämtningssystemet införs kommer en ny fas av utvecklingen igång. Det handlar främst om att rationalisera och effektivisera hämtningarna och tillse att arbetet blir bra utfört men samtidigt att erbjuda invånarna ett alternativ till det kostsamma och jobbiga arbetet att utföra arbetet själva. Ett arbete som blir än mer tidskrävande allteftersom staden växer och upplagen förflyttas. Att då införa en kommunalt initierad hämtning är ett sätt att tillse att arbetet blir utfört. Steget är inte långt från entreprenörlösningen till ett kommunalt renhållningsverk med allomfattande verksamhet i staden. I årsberättelsen för 1907 bekräftas att de flesta gårdsägare i staden överlämnat bortforslingen av orenligheter till Renhållningsverket.¹⁸⁴ För att detta skall kunna genomföras övergår staden från en frivillighet i och med entreprenörstjänsten till att finansiera arrangemanget genom skattesystemet vilket också är en karakteristik som finns i det moderna samhället. Den frivillighet som fanns finns i och för sig kvar och påpekas av Stadsläkare Bolin då han diskuterar renhållningsstadgans utformning, men att lägga en allmän skatt är i viss mån ett tvång som en stark kommunal apparat kan genomföra. Det sker också en specialisering i den kommunala förvaltningen då Renhållningsstyrelsen blir en egen myndighet som har ett ansvar vilket ökar specialiseringen och är ett rationellt steg att ta när

¹⁸¹ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. *Förslag till ny renhållningsstadga 1902* §17 och §18

¹⁸² *Uppsala stads renhållningsverk – Från dess början till och med år 1909*. s. 13

¹⁸³ *Uppsala stads renhållningsverk – Från dess början till och med år 1909*. s.43.

¹⁸⁴ Uppsala stadsarkiv: Hälsovårdsnämndens arkiv. *Årsberättelse 1907* s.8

den kommunala tjänsteapparaten växer. Arbetet med att skapa tillit till expertsystemet sker i Hälsovårdsnämndens arbete då de vill gå sakta fram med de förändringar som påverkar medborgarna samtidigt som en tillit till deras expertkunskaper byggs upp genom de statistiska undersökningar som genomförs för att underbygga argument i deras arbete gentemot Stadsfullmäktige.

Uppsalas moderna renhållningsverk

Nu är det hög tid att återgå till den fråga som legat vilande under denna uppsats: På vilket sätt kan Uppsalas nya renhållningsverk tolkas som ett utslag för modernitet? För att denna diskussion skall bli fruktbar bör vi rekapitulera vad *modernitet* är. Som den tidigare diskussionen utvisar är det moderna samtidigt ett tillstånd och en process. Med detta menar jag att det moderna är en vilja att förbättra det nuvarande tillståndet och göra samhället bättre. På ett individuellt plan är modernitet en kamp för att finna en solid grund att bygga kunskap och förankring till världen omkring oss. Därmed är moderniteten tudelad och svårfångad. Vad är det i denna uppsats som kan tolkas som modernitet eller varför skall jag överhuvudtaget diskutera modernitet?

Jag menar att det moderna är ett sätt att komma under de allomfattande teorierna om samhällelig utveckling som lägger ett *deterministiskt töcken* över tolkningar av historiska förlopp - ett sätt att komma förbi den *retrospektiva determinismens illusion*.¹⁸⁵ I denna uppsats finns flera alternativ för en djupare diskussion, och fler alternativ finns i det som jag av olika anledningar lämnat utanför. Jag har särskilt lyft fram den statligt och kommunalt drivna förändringen av hälsovårdsarbetet och inte fokuserat på människan eller individer i processen. Detta är, i och för sig, en begränsning i en diskussion om modernitet då individperspektivet på förändringar går förlorat.

Modernitet är framåtskridande, rationalitet och en vilja till förbättring då framtiden är en konsekvens av dagens handlingar. För att detta skall realiseras finns expertsystem som kan identifiera de aspekter som bör förändras för att samhället skall bli bättre. Dessa expertsystem har ett kunskapsanspråk som kommer av erfarenhet och vetenskap. Samtidigt krävs det tillit till expertsystemet för att legitimera de förändringar som genomdrivs.

1800-talets modernitet och expertsystem, särskilt vad gäller tankar om stadens sanitära system, byggs av erfarenhet från städer och vetenskaplig utveckling genom exempelvis bakteriologin. Chadwicks idéer bygger på en förändrad syn av smittoorsaker och därmed kan förebyggande åtgärder legitimeras då morgondagens farsoter kan hindras eller minskas genom uppbyggnad av en sanitär infrastruktur.

Chadwicks idéer vinner insteg i Sverige genom Hälsovårdsstadgan för rikets städer 1874 och staten i Sverige väljer att bygga ut den kommunala byråkratin genom att bestämma att särskilda Hälsovårdsnämnder skall inrättas i städerna. En ökad byråkratisering, kontroll och stark statlig apparat är kriterier som Giddens för fram som karakteristiskt för det moderna samhället. Tilliten till detta system återstod att prövas 1875 men det torde finnas en starkt tillit till expertsystem rörande vetenskap då hela den nya samhällsstrukturen i och med industrialiseringen bygger på innovationer och vetenskapliga framsteg.

Ingången i denna Uppsats är tillblivelsen av Uppsalas renhållningsverk och frågan om detta är en markör för modernitet står ännu obesvarad. Dock är det egentligen ointressant att besvara denna fråga med ja eller nej då markören i sig bara verkar som en indikator och det är andra faktorer som bestämmer huruvida det är modernt i sig eller om processen fram till dess

¹⁸⁵ Bergson, Henri begrepp citerad i Garton Ash, Timothy (2000): *Samtidens historia – rapporter från Europa vid 1900-talets slut*. Månocket 2000. s.38

tillblivelse är en moderniseringsprocess. Därmed är det av vikt att diskutera de processer som Hälsovårdsnämnden är inbegripna med för att få förståelse för Renhållningsverkets betydelse.

Hälsovårdsnämnden i Uppsala placeras inom den kommunala hierarkin och skall arbeta med implementeringen av Hälsovårdsstadgan samt modifiera denna för att passa den lokala kontexten. För detta ändamål rustas Hälsovårdsnämnderna med sakkunskap och goda förbindelser till läkarkåren och polisväsendet i staden. Samtidigt regleras beslutsgången då hälsofrågor alltid måste remitteras till nämnden. Staten valde således i detta läge att bygga ut kontrollapparaten och skapa en rationell apparat för övervakning och genomförande av de nya bestämmelserna.

Hälsovårdsstadgan ger utrymme för lokala variationer där Hälsovårdsnämnden i samarbete med stadsfullmäktige kunde införa lokala bestämmelser där Hälsovårdsstadgan ansågs för vag. Detta skedde i Uppsala i fallet med svinhållningen inom staden. Hälsovårdsnämnden införde bestämmelserna i stadgan men ansåg sedermera att inte ens den strängaste tolkning av denna var nog utan beslöt om förbud mot svinhållning.

Min tyngdpunkt har i denna text legat på omvandlingen av latrinväsendet. Den förändring som sker från 1875 till 1907 kan delas in i tre faser. Den första fasen är implementering av Hälsovårdsstadgans bestämmelser vad gäller avträdens beskaffenhet, gödselupplag på gårdar och upplagen kring staden. Detta arbete har vunnit sin legitimitet från staten som lagt ut reglementet för hur detta skall ordnas. Samtidigt måste Hälsovårdsnämnden vinna medborgarnas tillit för att kunna införa de rationella förändringar som krävs för en trivsammare och renare miljö i staden. Förste stadsläkare Schultz påpekar detta och menar på att man måste gå varsamt fram för att inte verka småaktiga.

Den andra fasen i arbetet med rationaliseringen av latrinhanteringen riktar in sig på bortforslingen och upplagen. Genom att kontraktera entreprenörer för avskrädenas bortforsling från staden avhjälpas i viss mån problemen som är associerade med privat hantering av latrin och gödsel sopor. Dock finns det fler brister i detta system som Hälsovårdsnämnden blir varse efter hand. Det är kostsamt för staden invånare vilket medför att långt ifrån alla köper tjänsten. Uppdelningen på flera entreprenörer genererar ett svåröverskådligt och inkonsekvent system. Och problemen med upplagen försvinner inte då många invånare fortfarande måste lämna sitt avfall vid dessa som allteftersom staden växer också blir ett större problem för stadens invånare, både de som bor i närheten av upplagen samt de som bor långt ifrån dem.

En rationalisering som Hälsovårdsnämnden vill genomdriva är att skilja på fast och flytande orenlighet. Där den faste körs ut ur staden och den flytande nedleds i avlopp som mynnar ut utanför staden. Detta är ett problem som efterhand får sin lösning då tillräcklig spolning av avloppen kan genomföras så att hela staden kan lösa problemen med flytande avskräden på detta sätt. Det tar dock tid innan hela staden kan använda detta system.

Efter fas två uppdragas flera missförhållanden som Hälsovårdsnämnden måste lösa. Dessa består i att systemet skall vara enhetligt. Dels för överskådlighetens skull och dels för insyn och möjligheten till att påverka. Samtidigt är målet att hela staden skall ha ett och samma system vilket medför att antalet aktörer bör vara en samt att tjänsten är billig nog. Fas tre är skapandet av en renhållningsstyrelse och ett enhetligt system för latrinhantering. Hälsovårdsnämnden påpekar för stadsfullmäktige att det är av stor vikt för nämnden att veta

hur avlopp och andra infrastrukturella utbyggnader kommer att se ut. Detta för att veta vilka åtgärder som skall göras i särskilda områden. Det sanitära systemet bygger på en helhetssyn som Hälsovårdsnämnden vill komma åt. Det är således av stor vikt att det finns ett enhetligt system så att förändringstakten kan ökas när nya bestämmelser skall gälla. Jag tolkar Hälsovårdsnämndens arbete med att skapa enhetliga system som ett sätt att arbeta för att sanitärt goda områden inte skall lida av att sanitärt undermåliga områden sprider sjukdomar och andra besvär.

I årsberättelsen 1907 visar Hälsovårdsnämnden att snart sätt alla i staden använder sig av renhållningsstyrelsens tjänst. I och med renhållningsverket implementeras ett system där omhändertagandet av avskräden genererar en ekonomisk vinst för aktören som kan reducera priset för medborgarna i staden. Därmed kan den byråkratiska apparaten genom pålagor om generelle avfallsskatter göra systemet allomfattande. Svinhållningen i anslutning till verket samt pudretillverkning genererar inkomster vilket pressar ner kostnaderna för medborgarna. Vilket dels skapar efterfrågan och, kanske ännu viktigare, legitimitet. Men tillit till expertsystemet som Renhållningsverket innefattas i måste också genomlysas för att tilliten skall bibehållas. Episoden med ryktesspridning om att svinen på renhållningsverket göddes med latrin försvann i och med öppenhet gentemot allmänheten.

Således har Hälsovårdsnämndens arbete med latrinsystemet skett med hjälp av olika steg där en ny modernitet och nya utgångspunkter skapas allteftersom förändringar genomförs. Moderniteten finns i strävan att förändra systemet även fast bestämmelserna i Hälsovårdsstadgan är mer eller mindre genomförda, då nya problem uppstod med upplag och inkonsekvensen runt om i staden. Då löstes problemet med entreprenörer vilket belyste en ny problematik i frivilligheten och de ekonomiska samt övervakningsaspekterna. Därmed krävdes enhetliga bestämmelser som alla skulle omfattas av vilket får staden att skapa renhållningsstyrelsen där tjänsten blir billig och innefattas i den kommunala byråkratin på ett annat sätt än när Hälsovårdsnämnden bara är administratör för entreprenörstjänsten. Systemet blir då rationellt sett ur kommunalt perspektiv och inkorporeras i den offentliga tjänsteapparaten.

Hälsovårdsnämnden i moderniseringsprocessen

Renhållningsverket i Uppsala var ett utslag av en moderniseringsprocess. Vi kan slå fast att förändringarna inte endast bestod i att anpassa systemet efter urbaniseringstakten eller industrialisering i Uppsala. Renhållningsverket blir därmed en markör för det moderna. Men att avsluta diskussionen om modernitet här känns inte helt tillfredsställande.

Jag vill, om än, mycket kort diskutera Hälsövrårdsnämnden som aktör i moderniseringsprocessen. Det är lätt att se nämnden som en del av ett expertsystem som påverkar medborgarna och därmed skulle bli en del av ”ovanifrån-moderniteten”. Man kan istället tänka sig Hälsövrårdsnämnden som en aktör mellan expertsystemet och medborgarna. Det vill säga en länk mellan moderniseringsprocesserna från *ovan* och *underifrån*. Mellan det *absoluta* och det *pågående*.

Som vi sett tidigare har Hälsövrårdsnämndens arbete påverkats av nationella bestämmelser som skall efterlevas och av lokala faktorer som stipuleras av organisationen på kommunal nivå. Detta medförde att arbetet skulle gå varsamt fram för att gillande från befolkningen krävdes samtidigt som Hälsövrårdsnämnden var övertygade om de goda effekterna av reglementets implementering. Dock är Hälsövrårdsnämnden också tyngda av behovet att omforma och finna sig tillrätta i de idéer om sanitet som florerar och göra dem till sina egna för att de skall få tillit till dem och därmed kunna förmedla dessa vidare till den övriga kommunala verksamheten och till medborgarna. Hälsövrårdsnämnden sköter denna uppgift tämligen väl, eller är åtminstone på det klara med att förebyggande åtgärder måste underbyggas för att de skall bli accepterade. Därmed är det inte så konstigt att de påpekar att de skall gå varsamt fram i förändringstakten samtidigt som de vill genomföra de relativt billiga dräneringarna för att visa på en förbättrad sanitär standard vilket skulle kunna ge legitimitet åt större infrastrukturella satsningar som i fallet med Nya Svartbäcken. Detta är både ett arbete som syftar till att medborgarna skall få det bättre och känna större tillit samtidigt som det är ett sätt att blidka de instanser som sitter högre upp i beslutshierarkin.

Hälsövrårdsnämnden är en del av ett expertsystem som vill implementera de idéer om rationell och förebyggande hälsovårdsarbete som ligger i linje med Chadwicks idéer vidare till Hälsövrårdsstadgan ut till staden. Samtidigt är Hälsövrårdsnämnden en del i moderniteten genom dess existens inom byråkratin. Hälsövrårdsnämnden är också en del av det samhälle som påverkas av reglementet och det krävs legitimitet för att få gehör från medborgare och stadsfullmäktige. Därmed kan också Hälsövrårdsnämnden arbete diskuteras i termer av modernitetens olika sidors kamp. Hälsövrårdsnämnden måste skapa en förståelse och tillit till de regler som skall införas och samtidigt ligga invånarna till lags för att idéerna om förebyggande strategier skall kunna få full kraft.

Ambitionen finns från nämndens sida att helt skapa ett vattenburet system som Chadwick förespråkar. Diskussionen om avlopp och vattenledningar visar att det inte är Hälsövrårdsnämnden som egentligen beslutar om detta men deras ståndpunkt är helt klar. De vill att hela staden skall förses med avlopp. När detta misslyckas införs ett system för effektivisering av bortforslingen.

Inköpen av latrinkärl som skall delas ut till gårdsägarna som vill utnyttja tjänsten är en viktig del i att skapa en lättare övergång från ett gammalt system till att göra övergången till nytt

system mindre kännbar. Det är en balansgång mellan att införa ett system och samtidigt få det accepterat.

Det finns också en vilja att omvandla idéerna i expertsystemet för att de skall kunna fungera bättre i den lokala kontexten, till exempel frågan om svinhållning eller den gradvisa utvecklingen av latrinsystemet. Hälsovårdsnämnden är inte bara del i moderniseringen de omvandlar också det expertsystem som de till viss mån är del av. Inom Hälsovårdsstadgan ges det i och för sig en reell möjlighet att omforma de stadgar som där stipuleras för att anpassas till den lokala kontexten. Men Hälsovårdsnämnden har inte mandat att ensamt genomföra de förändringar som rationellt skulle ge en bättre sanitär struktur i staden därmed hamnar de i viss mån utanför den faktiska besluten och för en ständig kamp mot de instanser som beslutar i frågorna.

Var Uppsala renhållningsverk modernt? Om modernitet är rationalisering, byråkratisering, förändring, arbete med att skapa tillit till expertsystem och ökat avstånd mellan problemet (sanitet och hälsa) och individerna i samhället är svaret givetvis: ja. Låter vi däremot moderniteten beteckna den *kamp* mellan det pågående och absoluta svaret inte lika självklart men fortfarande jakande. Jag menar att Hälsovårdsnämndens arbete är en del i moderniseringsprocessen då viljan till förändring finns, det finns ett rationellt mål som expertsystem legitimerar. Och framförallt pågår arbetet med att modifiera idéer om rationella lösningar på de sanitära problemen under hela perioden så att de kan anpassas till den lokala kontexten.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Uppsala stadsarkiv
-Hälsovårdsnämndens arkiv: Protokoll
-Hälsovårdsnämndens arkiv:Årsberättelser
-Hälsovårdsnämndens arkiv: Diverse skrivelser

Tryckta källor

Hälsovårdsnämnden i Uppsala 100-åriga verksamhet, Hälsovårdsnämnden 1975.
Svensk författningssamling 1874:62
Uppsala stads renhållningsverk – Från dess början till och med år 1909. Uppsala 1910, Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.

Litteratur

Anderson, Perry: *Postmodernitetens ursprung*. Göteborg 2000.

Berman, Marshall: *Allt som är fast förflyktigas – modernism och modernitet*. Lund 2001.

Choay, Françoise: *The modern city: Planning in the 19th century*. George Braziller, New York 1969.

Dufwa, Arne och Pehrson, Mats: *Snöröjning, renhållning, återvinning*. Stockholms tekniska historia. Stockholmsmonografier, Stockholms stad. 1989.

Ehn, Ola: *Uppsalas stadsbild – stadens begynnande omvandling 1809-1867*. Uppsala stads historia VIII, Uppsala 1991

Flykt, Bengt: *Uppsala stads historia. -Uppsalas tekniska historia*. Uppsala : Stadsarkivet 1996

Garton Ash, Timothy: *Samtidens historia – rapporter från Europa vid 1900-talets slut*. Mån-pocket, 2000

Giddens, Antony: *Modernitetens följder*. Lund 1996

Gullberg, Anders: *Nätmakt och maktnät*. I Blomkvist, Pär och Kaijser, Arne (reds.) *Den konstruerade världen - tekniska system i historiskt perspektiv*. Symposium, 1998

Hall, Thomas och Dunér, Katarina (reds.): *Den svenska staden. Planering och gestaltning – från medeltiden till industrialismen*. Sveriges Radios Förlag, Stockholm. 1997.

Holmdahl, Barbro: *Människovård och människosyn – Om omvårdnad i Uppsala före år 1900*. Uppsala stads historia VI:7, Uppsala 1988.

Lundh, Herbert: Uppsala stads historia..

Nygård, Henry: Bara ett ring obehag? Avfall och renhållning i de finländska städernas profylaktiska strategier 1830-1930. Åbo 2004.

Nyström, Lars: Det moderna stadsmiljöskyddets framväxt i Sverige –Kommunalt reformarbete 1840-1910

Ogborn, Miles: Spaces of modernity

Paulsen, Georg: Svensk stad del II – från bruksby till trädgårdsstad.

Wahlström, Christina: Rätt, råd, kraft, dåd. Uppsala stads historia nr X, Uppsala 1997.s. 24-28

Bilagor

Bilaga 1

Förslag till ordning för diskussion rörande nya latrin-systemet mm

- 1) Finner nämnden skäligt att med stöd af § 17.2 (slutet) förelå antagande i den ordning, som i § 24 föreskrifves, något annat latrin-system än tunnssystemet?
- 2) Är det ej vid tunnssystemet fördelaktigast att de fasta och de flytande afträdesämnen skiljs åt? Och bör i sådant fall skiljandet icke blott tillrådas, utan äfven påbjudas?
- 3) Skall, då sådant skiljande eger rum, det flytande d.v..s. urinen köras bort eller får den nedledas i vattenafledningsrören?
- 4) Bör i sistnämnda fall Nämnden yrka derpå, att afledningsrören få sina mynningar nedanom Islandsbron eller är det ingen sanitär våda att af den nu antagna anläggningsplanens utförande befara?
- 5) Huru skola de i §17.2 påbjudna tät, högre än markens yta liggande afträdesunderlagen bäst och billigast åstadkommas?
- 6) Hvilka i helsostadgan påbjudna anordningar af afträden kunna anses möta ”alltför stor svårighet” att med redan befintliga afträden vidtagas (§17.6)?
- 7) Hvad bör nämnden göra för att åstadkomma det möjligast vidsträckta användandet af ”sådana medel, hvarigenom olägenheterna af afträdesafdnstningen kunna minskas eller aflägsnas” (§17.7)? Bör t.ex. påbud om desinfektionsmedels användande under viss årstid eller å vissa lokaler utfärdas?
- 8) Har Nämnden beträffande ”den flytande orenligheten från stall och fähus” några andra än de i § 19.2 stadgade, men med dessa ”lika ändamålsenliga anordningar” att föreslå?
- 9) Hvilka i Hälsovårds stadgan påbjudna anordningar kunna anses möta ”alltför stor svårighet” att med ”redan befintliga stall och fähus vidtagas (§18.6)?
- 10) Få ej ”affall från hushåll, sopor, den vid rengöring af gård och gata uppsamlade orenheten” och dylikt kastas i gödselkista eller gödselkammare, der sådana finns? Och måste ej uti hvarje gård, som icke eger sådan kista eller kammare, särskild soplår finnas (§20.2)?
- 11) Hvilka anordningar – utom den ofan (2) behandlade för urinens afledning – kan och bör staden, sedan det i Hälsovårds stadgan påbjudna system blifvit till fullo infördt, vidtaga för att ”underlätta bortforslingen från staden utaf afträdesämnen, afskräden m.m. (§9 slutet)? Och hvilka anordningar bör staden för den nuvarande, tre – årliga öfvergångstiden i nyss nämnda syfte vidtaga?
- 12) Hvilka närmare föreskrifter, utöfver hvad ordningsstadgan för rikets städer bestämmer, finner nämnden, skäl meddela att vid afförandet från staden utaf affall från hushåll och fabriker, kreatursspillning, afträdesämnen m.m. iakttagas (§21.1)?
- 13) Bör någon af de nuvarande upplagsplatserna för dylika ämnen förbjudas och bör nya sådana anvisas (§21.1)?
- 14) Hvilka ”nödiga åtgärder skola vid upplagen vidtagas till förekommande af stank och för helsan skadliga afdunstningar derifrån, samt källors, brunnars eller andra vattens orenande” (§21.1)?

BILAGA 2

Tabell över budget för åren 1882-1886, belopp i kronor.

Post	1882	1883	1884	1885	1886
Lön och arvoden	560	560	-	-	-
Annons och tryck	240	240	240	400	400
Farsotssjukhuset	800	1550	1550	1800	3450
Trikinbyrå	150	150	150		
Tillsyningsman för minderårigas begagnande i arbete		500	300	300	300
Arvode sekreterare	-	-	560	300	300
Brist från föregående år	-	-	1000	2000	-
Extra anslag för ökad arbetsbelastning	-	-	-	200	-
Arvode biträde vid besiktning	-	-	-	60	60
Hälsopolisen och vaktmästare	-	-	-	1000	1000
Stadsveterinär	-	-	-	500	500
Inköp desinfektionsugn och sjukhustält	-	-	-	800 och 6000	-
Diverse	-	-	-	-	740
Summa	1750	300	3800	14509	6750

Källa: 9 nov 81, 18 nob 1882, 2 niv 83, Ai:2 och 2 nov 83, 19 okt 84, 16 nov 1885

Tabell över budget för åren 1882-1886, belopp i kronor.

	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893
Arvode sekreterare	300	300	300	300	300	300	300
Arvode kontrollant för minderårigas begagnande i arbete	300	300	300	300	300	300	300
Hälsopolis	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000
Stadsveterinär	500	500	500	500	500	500	500
Extra biträden vid besiktning	60	60	60	60	60	60	60
Farsotssjukhuset	3450	3450	3450	3450	6450	2750	2750
Annonser och tryck	400	400	400	400	400	300	300
Diverse	790	790	740	790	790	590	590
Summa	6800	6800	6800	6800	6800	5800	5800

Källa: 23 okt 1886 § 12, 2 nov §7 1887, 5 okt 1889 §20, 18 okt 1890 §18, 4 nov 1891 §19, 20 okt 1892